

साप्ताहिक २८ डिसेंबर ८५/ २ रुपये

साप्ताहिक

या वर्षातील
महत्त्वाचे...

मॅंगेसेसे पुरस्कार-८५
बाबा आमटे

साप्ताहिक माणूस

वर्ष : पंचविसावे
अंक : एकतिसावा

२८ डिसेंबर १९८५
किंमत : दोन रुपये

संपादक
श्री. ग. माजगावकर

साहाय्यक
विलीप माजगावकर
सौ. निर्मला पुरंदरे
मेधा राजहंस

वार्षिक वर्गणी
साठ रुपये

प्रकाशित लेख, चित्रे इत्यादीबाबतचे
हक्क स्वाधीन. अंकात व्यक्त झालेल्या
मतांशी चालक सहमत असतीलच असे
नाही.

राजहंस प्रकाशन संस्थेच्या मालकीचे
हे साप्ताहिक संस्थेतर्फे मुद्रक व प्रकाशक
श्री. ग. माजगावकर यांनी साप्ताहिक
मुद्रण, १०२५ सदाशिव, पुणे येथे छापून
तेथेच संस्थेच्या कार्यालयात प्रसिद्ध केले.

: पत्ता :
साप्ताहिक माणूस
१०२५ सदाशिव, पुणे ४११०३०
दूरध्वनी : ४४३४५९

मुखपृष्ठ- सुरेश नावडकर

मुंबापुरी

□ सोहोळा आणि मोर्चा

सुप्रिम कोर्टाने मुंबापुरीतील फेरीवाले आणि पदपथावरील रहिवासी ह्यांच्या संव-
घात जे निर्णय दिले त्यावर बऱ्याच उलट-
मुलट प्रतिक्रिया येऊन गेल्या. सध्या परि-
स्थिती जैसे थे आहे. म्हणजे वृत्तपत्रातून
सर्वांचे मत व्यक्त करून झालेले आहे.
दूरदर्शनवरही प्रत्येकाने आपले म्हणणे
ठासून मांडलेले आहे. लायन्स, रोटरी आणि
जेसीज क्लब यांनी या विषयांवर परि-
संवादही भरविले. लोकशाहीत एखाद्या
प्रश्नावर सर्व बाजूंनी मोठ्या प्रमाणावर
चर्चा घडते त्यावेळी त्याबाबत कोणताही
निर्णय घेतला जाऊ नये असा संकेत आहे.

मुंबापुरीची सध्याची लोकसंख्या नव्वद
लाखाच्या जवळपास आहे. त्यातले जवळ-
जवळ पंचेचाळीस लाख लोक झोपडपट्ट्यां-
तून रहात आहेत. निदान वीस ते पंचवीस
लाख लोक अनधिकृत झोपडपट्ट्यांतून रहात
आहेत.

ह्या झोपड्या हलविल्या जाऊ नयेत
म्हणून सर्वांनी मोर्चे काढले. अगदी काँग्रेसने-
मुद्दा सुनील दत्त ह्यांची प्रमुख भूमिका
असलेला मोर्चा काढला. त्यामुळे आता
कोणताही पक्ष पदपथावासियांच्या बाजूचा
नाही असे म्हणण्याची सोय उरलेली नाही.

आता डॉक्टर दत्ता सामंत यांनी काँग्रेस
शताब्दीच्या प्रसंगी एक लाख झोपडपट्टी-
वासियांचा मोर्चा राजीव गांधीपुढे नेण्याचे
जाहीर केल्याने सुनील दत्त, मुरली देवरा
वगैरे प्रभृतीपुढे मोठा पेचप्रसंग पडला आहे.
शिवसेनेनेही समान नागरी कायद्याची
मागणी करण्यासाठी सत्तावीस तारखेला
मोर्चा काढण्याची घोषणा केली होती; परंतु
ती वाघाचीच डरकाळी असल्याने मुरली
देवरा त्याला चुचकारून शांत करू शकले.
सामंत हा कमालीचा हट्टी मनुष्य आहे. ऐन

शताब्दीच्या सोहळ्यात राजपुत्राने एक लाख
दरिद्री लोकांचा समूह मुंबापुरीत पाहिला
तर त्याला वैराग्य येण्याचा संभव आहे.
उसनी वस्त्रे आणून का होईना, मुंबापुरी
राजपुत्राला आकर्षक वाटली पाहिजे असा
काँग्रेसजनांचा प्रयत्न आहे.

या नगरीचे भयाण भकास स्वरूप जर
त्याच्या दृष्टीस पडले तर न जाणो, त्याला
स्मशान वैराग्य यायचे आणि काँग्रेसजनांनीच
स्थापित केलेल्या धर्माला विरोध करून तो
नव्या धर्माची घोषणा करायचा !

□ राँ सिल्क काँग्रेस

ऊठसूट जो तो हल्ली काँग्रेसमन झालाय.
संध्याकाळी ही अशी भीड जमते आज्ञाद
मैदानावरच्या काँग्रेस हफिसात. जो तो
काँग्रेसवाला. तंग तुमान, सिल्कचा कुर्ता अन्
पांढऱ्या पायतागा घातल्या की काँग्रेसवाला
झाला की हो तयार. दिवसभर सफारी
सुटात मुंबईचे रस्ते पालथे घालणारे गणंग
संध्याकाळी राजीव गांधीच्या नावाचा टिळा
लावून आज्ञाद मैदानावर हजर होतात.

काँग्रेस हफिसासमोरच्या ऐसपैस आवा-
रात मंडप घातलाय. खुर्च्या मांडून ठेवल्यात.
व्यासपीठही तयार आहेच. तेव्हा वक्त्यांची
कमी काँग्रेस पक्षाला कधीच नव्हती. भाष-
णांचा साचा ठरलेला. प्रत्येक वाक्याला
राजीव गांधीचा आणि अधूनमधून इंदिरा
गांधींचा उल्लेख करायचा.

पल्लिकचं काय घेऊन बसलात. लोक
कशालाही टाळचा मारतात. सुनील दत्त
आला, मारल्या टाळचा. शीला कौल खुर्ची-
वर स्थानापन्न झाल्या की पडल्या टाळचा.
निष्प्राण टाळचांचा गजर अव्याहत सुरू
असतो.

आणि त्या काँग्रेस-संस्कृतीत मुरलेल्या
महिलांचं आम्हा पामरांनी काय वर्णन

करावं ? काय शालीनता, केवढी विनम्रता. किती किती ही ऋतुता. मध्यांची लाल दिव्याची गाडी दिसली, ही बायकाचा ताडा झालाच म्हणून समजा हजर पुढे. स्वागतासाठी. केवढी आतिथ्यशीलता !

शुक्रवारी मुशिलकुमारजी चक्कर टाकून गेले. आझाद मैदानावर कसं चैतन्यच पसरल सगळे शिष्टासमोर बसले. एचएमवीच्या कर्प्यासमोरच्या इमानी कुत्र्यासारखे माणसातले सगळे गुणसमुच्चय हल्ली आझाद मैदानावर आढळतात.

पूर्वी जेव्हा काँग्रेसचं अधिवेशन होतसे तेव्हा नको नको त्या गोष्टी लिहाव्या लागत. विषयनियामक समितीच्या बैठकी, प्रस्तावाचा कच्चा खर्चा, त्यावर चर्चा, मतभेद. विचारमधन, सगळी वैचारिक राडेबाजी.

आता पत्रकारांना केवढं सोयीचं झालय. भलत्याच गोष्टी रिपोर्ट कराव्या लागत नाहीत. आता फक्त सडास-किती बांधले, राहण्याची सोय कुठे केलीये, नाश्याला इडल्या आणि गुलाबजाम की बटर-टोस्ट आणि ऑमलेट असे थेट भरीव माहिती देणारे रिपोर्ट्स आम्ही देतोय.

प्रस्ताव कोणकोणते येणार ? हाय कमांडला विचारा. नवी पॉलिसी अनाऊन्स करणार का ? माहित नाही. ठरावावर चर्चा किती ताप होणार ? दिल्लीत ठरवलं जाईल. तेव्हा असे प्रश्न सहसा कोणी विचारण्याच्या भाग्यडीत पडत नाही.

चर्चा म्हणजे मतभेद. मतभेद म्हणजे विघटन. विघटन म्हणजे देश खतरेमे ! तेव्हा घाला त्या तुमानी, चढवा तो रों सिल्कचा अगरखा आणि म्हणा- 'देश का नेता कैसा हो ?'

□ सदैव तैयार....

पुणेकरानी आमच्या थडीला भलतोच नजर लावली हो. परवाच आम्ही मुंबईच्या थंडीचं कौतुक केल आणि गेला आठवडाभर थडी इथनं पार गायब !

हा मजकूर लिहिताना घामाच्या धारा वाहताहेत घामाच्या पैशावर जगतोय हे म्हणण्याचं समाधान तरी मिळतय, सोडा.

नाही म्हणायला संगीताचे सूर सुखद गारवा देऊन जातायेत. मैफलीचे दिवस

म्हणजे डिसेंबर- जानेवारी. सुरुवात झेवि-यसंच्या इंडियन म्युझिक ग्रुपच्या जुगलबंदी समेलनाने झाली. शोभा गुर्टू, निर्मला अरूण, राजन मिश्रा- साजन मिश्रा, इम्रत खान-उस्ताद बिस्मिल्ला खान या दादा कंपनीने मैफलीचे तीन दिवस उजळून काढले. खरं तर, सितार-शाहनाई जुगलबंदीला काही मूलभूत तांत्रिक 'लिमिटेडन्स' आहेत. परंतु बिस्मिल्लाखानना सव्वा दोन तास ऐकणं हा दुर्मिळ आनंद नाही का ?

एन. सी. पी. ए. तर्फे पाश्चात्य संगीताचे जलशे सुरू आहेत. नाताळच्या खास कॅरन्स गाण्यांचा कार्यक्रम झाला आणि अस्मादिकाना गळेतल्या चर्चमधली ऑर्गनवरची खिसमस गाणी आठवली. शांत, प्रशस्त, ऑर्गनच्या गर्भाशयातून आलेले सुराचे थवेच्या थवे.

विख्यात पाश्चात्य गायक जॉन डेन्वरच्या गाण्याचा कार्यक्रम गाजला तो वेगळ्याच कारणांसाठी. पहिल्या राकेचं तिकिट पाचशे रुपयाचं. जॉन डेन्वरला ऐकण्याचा आनंद दुय्यम, पाचशे रुपयाची गुर्मी अधिक तीव्र. पुन्हा वर कॉकटेल पाट्यातून सागायला मोकळे 'ओ, माय, डॅट डेन्वर, ही इज सिपली टेरिफिक.' असाच वर्ग हल्ली किशोरी आमोनकराच्या गाण्याला गर्दी करतो. 'ओ माय-घिस किशोरीबाय-शी इज सुपर्ब !'

तुम्ही कोणताही सूर लावा. हे तंबोरे सदैव तयार असतात साथीला.

—विष्णू जयदेव

पुणे वार्ता

□ जन पळभर 'करतील' हाय !

महापौरांचा दौरा, मग तो देशी असो वा विदेशी, त्याचा गाजावाजा होणारच. यात पुणेकरांना तरी काही नवे नाही. असे किस्से यापूर्वी अनेकदा घडले आहेत. यंदाची त्यात नवी भर. मात्र हा किस्सा काही औरच आहे झालं काय की 'शेफिल्ड' शहराच्या महापौरानी महापौरांच्या जागतिक परिषदेकरिता पुण्याच्या महापौरांना निमंत्रण दिलय.

आता महापौर जाणार तेव्हा आरडा-

ओरडा होणारच. त्यातून महापालिकेत युतीचं राजकारण ! पुलोद आघाडीतल्या घटक पक्षांनी महापौर, उपमहापौर, स्थायी समिती अध्यक्ष वगैरे पदं आपापसात वाटून घेतलेली. तेव्हा महापौर एकटे गेले तर बाकीचे पक्ष नाराज होणार. समान कार्य-क्रमावर निवडून आलेल्या पक्षांना हा भेदा-भेद अमगळच वाटणार ! त्यामुळेच बहुधा निमंत्रण महापौरांना असले तरी उपमहापौर आणि स्था. स. अध्यक्ष 'शेफिल्ड' करांचा पाहुणचार घेण्यास जाणार आहेत.

स्काऊटच्या मुलाचं एक शेकोटीच गाणं आहे. 'पौडाचा म्हातारा-म्हाताऱ्याची बायको शेकोटीला आली.' ह्या गाण्यात शेकोटीला येणाऱ्याची लावण वाढतच जाते. तसच काहीस या दैन्याचही झालय. (शेफिल्डची शेकोटी अधिक उबदार असावी) महापौराच्या बरोबर त्याचे व्यक्तिगत सहाय्यकही जाणार आहेत. विशेष म्हणजे या दैन्याला आणि त्यात सामील होणाऱ्या प्रत्येकाला काहीही बोंबाबोंब न होता मजुरी मिळाली आहे महापौराच्या पी. ए. चं तर निश्चित झालय. अन्य दोघांच्या पी. ए. चं अद्याप ऐकवात नाही. (न जाणो प्रत्यक्ष जाईपर्यंत ही यादी किती वाढेल ?)

आमचं तर काही म्हणणं नाही. दैन्याला विरोध तर बिलकूल नाही. उलट ८५ नगर-सेवक आणि त्याचे व्यक्तिगत सहाय्यक सारेच गेले तर पुण्याचे व्यवस्थित प्रतिनिधित्व जागतिक परिषदेत होईल. शिवाय खर्चाचं काय ? पुण्याचे प्रश्न तर कायमचेच आहेत. त्यांना पैसाही कायमच लागणार दारे बार-बार थोडेच होतात ? गेले लाख दीडलाख रुपये तर बिघडते कुणाचे ? जनतेचेच ना ? त्यांचं काय ? जन पळभर 'करतील' हाय हाय एवढेच !

□ न्यायप्रविष्ट असताना ?

गेला आठवडा किलॉस्करांवर पडलेल्या अवकारी खात्याच्या घाडीमुळे बराच गाजला. किलॉस्कर ही पुण्याच्या प्रतिष्ठेची एक बाब. त्यातूनही हे 'मराठी' व्यक्तिमत्त्व ! पुण्याच्या तीनही दिशाना किलॉस्कराचे उद्योगसमूह उभे आहेत. त्यांच्या आश्रयाने अनेक छोटे मोठे उद्योग या परिसरात फुलले

आहेत. खरं तर ही धाड हा एक 'इंटर-नॅशनल इशू' आहे. किलॉस्कराच्या आंतर-राष्ट्रीय उलाढालीमध्ये काही गैरव्यवहार आढळल्याचे आरोप सरकारी अधिकाऱ्यानी केले आहेत. 'फेरा' या नावाने संबोधित असलेल्या आंतरराष्ट्रीय चलनविषयक कायद्याशी ते संबंधित आहेत.

पुणेकरांनी या सदर्भात उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया नोंदवल्या आहेत. त्याचे पडसाद विविध दैनिकांच्या वाचकांच्या पत्रव्यवहारातून उमटले आहेत. या निमित्ताने पुणेकर नागरिकांची एक जाहीर सभा बुधवारी १८ तारखेला लेडी रमाबाई हॉलमध्ये संपन्न झाली. सभेत सरकारच्या निषेधाचा ठराव एकमताने समत झाला. त्याचबरोबर शतनुरावाना 'लोकरत्न' ही पदवी बहाल करण्यात आली. पुणे महापालिकेत तहकुबी समत करून सरकारचा निषेध झाला तर मराठा चेंबर ऑफ कॉमर्सनेही पत्रक काढून निषेध व्यक्त केला. काही कामगार संघटनांनी मात्र या धाडीचे स्वागत केले आहे. किलॉस्करांनी मात्र दरम्यानच्या काळात नवा उद्योग स्थापन करून आपली वाटचाल चालूच असल्याचे दर्शविले आहे.

या निमित्ताने कायद्यातील कालबाह्य तरतुदी आणि त्यासंबंधी पुनर्विचार यासाठी नवे प्रश्न सामोरे आले आहेत. त्यावर बरेच लिहिले व बोलले जात आहे. या धाडीचे राजकीय संदर्भ शोधण्याचे प्रयत्नही झाले आहेत. किलॉस्करांच्या मोठेपणाबद्दलही अपूर्व असे बोलले गेले आहे. 'फेरा'च्या फॅन्चात अडकलेल्या शंतनुरावानी मात्र यावर फारसे भाष्य केलेले नाही.

या घटनाचा खरा निषेध व्हावा तो फक्त त्यांना मिळालेल्या वारेमाप प्रसिद्धीबद्दल. प्रकरण न्यायप्रविष्ट असताना आणि न्यायालयाचा योग्य तो निर्णय होण्यापूर्वीच त्यावर भाष्य व प्रसिद्धी टाळणे उचित ठरले असते.

□ बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांचा सवाल

पुण्यात नुकतीच ज्योतिष परिषद पार पडली. या परिषदेत बुद्धिप्रामाण्यवादी मंचाच्या शाम मानवानी बोलण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचा हा धाडसी प्रयत्न या व्यासपीठावर सफल होऊ शकला नाही. त्यानंतर शाम मानवानी नरेंद्र दाभोळकरासमवेत एक

पत्रक काढून ज्योतिषविदांना ज्योतिष हे शास्त्र आहे हे सिद्ध करण्याचे आव्हान दिले आहे.

हे आव्हान योग्य की अयोग्य? या आव्हानाचे काय झाले किंवा काय होईल? ज्योतिष दोषी की ज्योतिषी दोषी? हे सारे प्रश्न किंवा उपप्रश्न गौण आहेत. खर दुखणं वेगळच आहे. ज्योतिषावरचा माणसाचा विश्वास किती योग्य वा अयोग्य हा खरा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. 'ज्योतिष' हे शास्त्र नाही असे सिद्ध झाल्याने हा विश्वास दूर होईल असे बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांना वाटत असेल तर ते चुकीचे आहे असे वाटते. 'नशिब' किंवा 'लक' या गोष्टीवरचा सर्वसामान्यांचा आणि बुद्धिवतांचासुद्धा विश्वास दृढ आहे.

पावसावर अवलंबून समाज, बेकारी,

दारिद्र्य, आजारपण, गर्भश्रीमती ह्या सान्या समस्या या देशात अंधश्रद्धांना खतपाणी घालत आल्या आहेत. आर्थिक आणि सामाजिक ही दोन्ही कारणे आहेत. यातूनच अंधश्रद्धांना जोपासणारा आणि त्यावर गुजराण करणारा समाज वाढला आहे, वाढतोच आहे. एवढंच कशाला ज्या विज्ञानाच्या आधारावर, शास्त्रीय सत्याच्या आधारावर बुद्धिप्रामाण्यवादी लढू पहातात त्याच विज्ञानाची साधने या कामासाठी सर्रास वापरली जात आहेत. कॉम्प्युटर कुडल्याचे फॅड नवे आणि ताजेच आहे. चित्रपटामधून अंधश्रद्धा जोपासल्या जात आहेत. हे योग्य की अयोग्य याचा विचार विज्ञाननिष्ठानी केला आहे काय?

—मनोहर सोनवणे

डिसेंबर १८८५—काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या स्मृती एक प्रतिनिधी

दि. २७, २८, २९ व ३० डिसेंबर ह्या काळात मुंबईमध्ये भरणाऱ्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाला कोईमतूरचा प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहण्यासाठी माझी निवड झाली होती. दि. २४ लाच २१ जणांचा एक गट मद्रासहून निघाला. त्यामध्ये रगय्या नायडू, सुब्रमण्यम अय्यर, रघुनाथराव, राव बहादूर अनंत चार्लु आदींचा समावेश होता रायचूरपर्यंत आम्ही रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गातून प्रवास केला, व त्यासाठी प्रत्येकी ५ रु भरले. परंतु तिसऱ्या वर्गातून (Third Class) प्रवास करणे फारच त्रासदायक वाटू लागल्याने प्रत्येकी २६.१४ रुपये देऊन आम्ही रेल्वेत दुसऱ्या वर्गाकडे (Second class) आमचा मोर्चा वळवला.

दिवाणबहादूर रघुनाथराव आणि सभापथी मुदलियार यांनी केलेल्या व्यवस्थेमुळे प्रवासात नाष्टा व भोजन याची उत्कृष्ट सोय झाली. रविवारी दि. २६ डिसेंबर रोजी दुपारी १२ वाजता आम्ही मुंबईला पोहोचलो.

माननीय ह्युमसाहेब आणि त्यांच्याबरोबरच्या इतर ज्येष्ठ मंडळींचा ताफा आमच्या स्वागतासाठी तेथे हजर होता. या लोकानी आम्हाला गोकुलदास तेजपाल यांच्या बगल्या-

वर नेले. तेथे आमची चांगली बडदास्त ठेवण्यात आली. लक्ष्मीचा वरदहस्त लाभलेली गोकुलदास तेजपाल ही एक बडी आसामी आहे. पण तरीही हा अत्यंत मोकळ्या स्वभावाचा आणि दिलदार असा माणूस आहे. गोकुलदास शेटजींनी आपल्या सपत्तीचा बराचसा भाग मित्र आणि नातेवाईकांच्यात वाटून टाकला तर उरलेला सतरा लक्ष एकावन्न हजार एकशे अठ्ठाचौशी रुपये, आठ आणे व दहा पैसे त्यांनी धर्मादाय सस्था आणि इतर सामाजिक सस्थांसाठी दिला. त्यातून शिल्पक राहिलेल्या पैशातून हा भव्य प्रासाद बांधण्यात आला. हा भव्य प्रासाद म्हणजे एखादी स्वप्नभूमीच वाटावी. आणि त्यापुढील विस्तीर्ण असे सरोवर पाहून मला प्रसिद्ध मानस सरोवराचीच आठवण झाली.

मध्यवर्ती सभागृहातील भिती सगमरवराच्या असल्याप्रमाणे चमकत होत्या आणि त्यांच्यासमोर मांडलेल्या असंख्य खुर्च्या. त्याशिवाय तेथे सुंदर रंगछटांचे सोफा आणि टेबल मांडलेले. तर सगमरवरी पायऱ्यांवर अप्रतिम गालिचे अथरण्यात आले होते. या सगळ्याचा कळस म्हणजे छतावर लावण्यात आलेली आकर्षक झुबरे. यामुळे आपण स्वर्गात

वावरत आहोत असाच भास झाला आणि अम्ही थोडे संकोचानेच वावरू लागलो.

ज्या खोलीत आम्ही राहात होतो त्या खोलीपेक्षा अधिक आरामशीर आणि आल्हाददायक अशी दुसरी राहण्याची जागा असू शकत नाही. पलंग, चादर, टेबल, लिखाणाचे साहित्य, आरसा सगळं कसं व्यवस्थित, टाप-टिपीचं आणि स्वच्छ !

कोणाला केशकर्तन करायचे असेल किंवा कोणाला दादी करायची असेल तर त्याचीही अद्ययावत व्यवस्था आमच्या सेवेस तयार होती. आमच्या आदरातिथ्यामध्ये ज्येष्ठ व्यक्ती लक्ष घालत होत्या. दादाभाई नौरोजी, के. टी. तेलंग, फिरोजशाह मेथा आणि इतरही अनेक. त्यांच्यातील सर्वात वयोवृद्ध असे दादाभाई नौरोजी म्हणजे एक आदरणीय व्यक्तिमत्त्व. भारतातील दारिद्र्य संपावे यासाठी अहोरात्र श्रम करणाऱ्या दादाभाईंनी आतापर्यंत ६ वेळा इंग्लंडचा प्रवास केला आहे आणि तिथे जाऊन भारताच्या प्रश्नांना वाचा फोडली आहे.

आणखी अशीच एक व्यक्ती म्हणजे फिरोजशाह मेथा. मुंबई महानगरपालिकेचे अध्यक्ष असूनही अहंता किंवा गर्व याचा लवलेशही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात नाही. उत्कृष्ट वक्तृत्वाची देणगी लाभलेल्या फिरोज शहांचे बोलणे एका आदराच्या भावनेने ऐकले जाते. के. टी. तेलंग ह्या उमद्या आणि हुशार तरुणाचे बोलणे ऐकले की तर गाणारे पक्षीही लाजतील. ह्या तरुणाचे भवितव्य अत्यंत उज्ज्वल आहे. मलबारी, रानडे आणि भांडारकर हेही याच मालिकेतले.

नागरिकांच्यात असलेल्या स्वतंत्र आणि निर्भीड वृत्तीमुळे या मुंबई शहराच्या संपन्नतेत भरच पडली आहे. त्यांच्या या स्वातंत्र्यवादी प्रवृत्तीचा युरोपियन लोकांवरही एक वेगळाच प्रभाव पडलेला दिसतो आणि त्यामुळे तेही या शहरवासियांना आदराने वागवतात. याचे एक उदाहरण देण्यासारखे आहे. एल्फिन्स्टन महाविद्यालयात प्राचार्यांनी २८ डिसेंबरच्या संध्याकाळी आमच्यासाठी चहापानाचा कार्यक्रम ठेवला होता. यावेळी

आमचं अगदी अगत्यपूर्वक स्वागत करण्यात आले. यावेळी अनेक स्मार्ट पारशी तरुणी उपस्थित होत्या आणि सुरेख इंग्रजीमध्ये त्यांच्या गप्पा चालू होत्या आणि त्यांच्या गप्पांचा विषय होता राज्याची स्थिती.

राज्यकर्त्या वर्गाकडून भारतीयांना किती आदराची वागणूक मिळते याचा हा पुरावा होता. अर्थात केवळ स्वातंत्र्यवादी वृत्ती आणि आर्थिक समृद्धी यातूनच हे वातावरण निर्माण होऊ शकते. व्यापार, उद्योग आणि उद्यमशील वृत्ती ही या शहराची वैशिष्ट्ये आहेत. माझी अशी आशा आहे की, मद्रास प्रांतातले लोकही आपल्या मुंबईकर बांधवांचे अनुकरण करतील आणि त्यांच्यासारख्या वृत्तींची जोपासना करतील.

—निरंजन आगाशे

[हा वृत्तान्त प्रथम कोईमतूर येथील 'कलानिधी' या नियतकालिकात प्रसिद्ध झाला. (१८८६) नंतर 'कुमारी मलार' (सप्टेंबर १९६७) व 'फ्रीडम फस्ट' (ऑक्टोबर १९८५).]

डार्विनचे वेगळेपण हे की त्याने माणसाला 'माणूस' केले. मनुष्यात 'ईश्वरी' अंश आहे, तसेच कोणा एकाच्या पापामुळे मनुष्यजन्म प्राप्त झाला आहे, या दोन्ही धार्मिक असत्यांच्या मगरमिठीतून त्याने माणूस मुक्त केला.

पण भारतीय समाजाला ही मगरमिठी अजून पूर्ण सोडवता आलेली नाही. माणसातील जाती-पोटजाती थेट परमेश्वराने निर्माण केल्या आहेत अशी आपली श्रद्धा आहे.

म्हणूनच डार्विन चरित्राचा अभ्यास आज उपयुक्त ठरेल.

चार्ल्स डार्विन

व्यक्ती, क्रांती आणि उत्क्रांती

लेखक : भा. रा. बापट

डेमी आकार, पृष्ठे : १८२
भरपूर आकृत्या व साधार
विवेचनासह प्रकाशित झालेली
पहिली आवृत्ती.

किंमत : रुपये बत्तीस

शाळा कॉलेजच्या ग्रंथपालांनी
त्वरित मागणी करावी.

१०२५ सदाशिव, नागनाथ पाराजवळ
पुणे ३०.

एका साम्राज्यवादी कारस्थानाची !

प्रा. डॉ. ह. म. घोडके

इंडियन नॅशनल काँग्रेस उर्फ राष्ट्रसभेची शताब्दी सर्व देशात धुमधडाक्यात साजरी होत आहे. इ. स. १८८५ पासून १९४७ पर्यंत काँग्रेसने परकीय राजवटीशी जो प्रदीर्घ लढा दिला, त्यामुळे भारताचे स्वातंत्र्य जवळ आले. १९२० नंतर काँग्रेसला प्रतिस्पर्धी अशी राजकीय संघटना नव्हती, गांधी-नेहरूंच्या सनदशीर संघर्षाला फळ येऊन शेवटी हा देश स्वतंत्र झाला. पण तरीही भारताच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास म्हणजे काँग्रेसचा इतिहास नव्हे. ह्या देशातील बहुसंख्य लोकांची तशी गैरसमजूत करून देण्यात आली आहे. काँग्रेसच्या उदयाअगोदर भारत स्वतंत्र करण्याचे प्रयत्न चालू होते पण त्यांना तितकेसे यश आले नाही. काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली केलेल्या संघटित प्रयत्नाला मात्र यश आले आणि देश स्वतंत्र झाला, हे कोणताही सुबुद्ध माणूस नाकारू शकत नाही. पण देशाच्या स्वातंत्र्याचे संपूर्ण संपूर्ण श्रेय काँग्रेसला देण्याचा जो प्रयत्न केला जातो तो दिशाभूल करणारा आहे. स्वातंत्र्यानंतर (जनता राजवटीची तीन वर्षे वगळता) काँग्रेसच सत्तेवर राहिली, त्यामुळे सत्ताध्यानी आपल्याला सोयीचा ठरेल, असा इतिहास इतिहासकाराकडून लहून घेतला, भारतीय स्वातंत्र्याच्या काही चुकीच्या कल्पना पद्धतशीररीत्या प्रसृत केल्या काँग्रेसच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने काँग्रेसच्या उदयामागील प्रेरणा, काँग्रेसची ध्येये आणि उद्दिष्टे, आरम्भीच्या काँग्रेसचे कार्य वगैरे बाबींचा आढावा घेणे म्हणूनच मनोरंजक ठरेल.

राष्ट्रसभेचे अधिकृत इतिहासकार डॉ. पट्टाभिसितारामय्या ह्यानी काँग्रेसच्या उदयाची अनेक कारणे सांगितली आहेत ही सर्व कारणे तर्कवजा आहेत. ह्या राष्ट्रीय संघटनेच्या जन्मासाठी नेमके निश्चित कारण सांगण्याचे धाडस डॉ. पट्टाभिसितारामय्यांनाही झालेले नाही. काँग्रेस उदयास येण्यापूर्वी भारतामध्ये राजकीय पक्षाचे कार्य सुरू झालेले होते. काँग्रेस हा ह्या देशाचा पहिला राजकीय पक्ष नाही. मद्रास इलाख्यामध्ये महाजन सभा, मुंबई प्रांतात सार्वजनिक सभा आणि बंगालमध्ये नॅशनल कॉन्फरन्स ह्यासारख्या राजकीय संघटना काँग्रेसच्या जन्माअगोदर कार्य करीत होत्या. सार्वजनिक सभा मराठी प्रदेशात कितीही लोकप्रिय असली तरी शेवटी ती संघटना प्रादेशिक होती. मद्रास प्रांतातील महाजन सभाही अशीच प्रांतीय होती. बंगालच्या सुरेंद्रनाथ बॅनर्जींनी आपल्या नॅशनल कॉन्फरन्स ह्या पक्षाला राष्ट्रीय स्वरूप देण्याचे खूप प्रयत्न केले. पण त्यांना यश आले नाही. १८८५ मध्ये डिसेंबर महिन्यात काँग्रेसचे जे पहिलेवहिले अधिवेशन भरले, त्याच वेळेला नॅशनल कॉन्फरन्सचे अधिवेशन सुरेंद्रनाथांनी भरविले, पण भारतातील प्रतिनिधी मुंबईच्या काँग्रेसच्या

अधिवेशनाला आले पण कलकत्त्याच्या नॅशनल कॉन्फरन्सच्या अधिवेशनाला फारच कमी माणसे आली. काँग्रेसचे हे पहिले अधिवेशन पुण्याला भरणार होते पण काँग्रेसच्या स्थापनेचे श्रेय पुण्याच्या नशिवात नव्हते पुण्याला कॉलन्याची साथ असल्यामुळे हे अधिवेशन पुण्याऐवजी मुंबईला घेण्याचे ठरले २५ डिसेंबर १८८५ रोजी मुंबईला काँग्रेसचे पहिले ऐतिहासिक अधिवेशन सुरू झाले. ह्या सोहोळ्यासाठी निरनिराळ्या प्रांतातून एकूण ७२ प्रतिनिधी आले होते !

नेमक्या ह्याच तारखेला कलकत्ता येथे नॅशनल कॉन्फरन्सचे दुसरे अधिवेशन भरले. ह्या परिषदेसाठी हिंदुस्थानातून वरेच प्रतिनिधी आले होते. निरनिराळ्या प्रांताच्या आणि राजकीय संघटनांच्या प्रतिनिधींनी नॅशनल कॉन्फरन्सच्या अधिवेशनाला हजेरी लावली. काँग्रेसचे पहिले अधिवेशन जेव्हादे प्रातिनिधिक होते, तेव्हाच नॅशनल कॉन्फरन्सचे हे दुसरे अधिवेशनही प्रातिनिधिक होते नॅशनल कॉन्फरन्सच्या ह्या तारखाना काँग्रेसचे आपले अधिवेशन भरवू नये, अशी सुरेंद्रनाथांची इच्छा होती. पण काँग्रेसवाल्यांनी आपल्या पहिल्या अधिवेशनासाठी नेमका तोच मुद्दा निवडला

नॅशनल कॉन्फरन्सचा पगडा तात्काळीन भारतीय नेत्यांवर होता. हा प्रभाव एवढा जबरदस्त होता की काँग्रेसचे नाव, ह्युमसाहेबानी त्या संघटनेच्या जनकत्वाचा मान ज्या इंग्रजी साहेबाला दिला जातो, त्यानी देखील 'कॉन्फरन्स ऑफ दि इंडियन नॅशनल युनियन' असे योजिले होते. पण हे लाबलचक नाव प्रचारात आले नाही. मद्रासच्या 'हिंदू' वृत्तपत्राने 'कॉन्फरन्स ऑफ दि इंडियन युनियन'च्या कामकाजाचा वृत्तात देताना पहिल्यादा 'काँग्रेस' हा शब्द वापरला आणि तेव्हापासून 'काँग्रेस' हा शब्द रूढ झाला.

काँग्रेसच्या स्थापनेचे श्रेय अॅलन ऑक्टोव्हियन ह्यूम ह्या निवृत्त इंग्रजी अधिकाऱ्याला दिले जाते, हे सर्वश्रुत आहे ब्रिटिशांच्या सनदी सेवेमध्ये असलेला हा आय. सी. एस्. अधिकारी १८८२ मध्ये सेवा-निवृत्त झाला आणि काँग्रेसच्या स्थापनेच्या खटपटीला लागला. न्या. रानडे, बद्रुद्दिन तय्यबजी, दिनशा वाच्छा, न्या. तेलंग, दादाभाई नौरोजी ह्या मुंबईतील राजकीय नेत्यांची त्याला साथ मिळाली आणि ह्या सगळ्यांच्या प्रयत्नातून-राष्ट्रसभा जन्मास आली

अॅलन ऑक्टोव्हियन ह्यूम ह्या इंग्रजी अधिकाऱ्याचे भारतातील ब्रिटिश उच्चपदस्थांशी चांगले संबंध होते. व्हाईसरॉयशी त्यांची चांगली जानपहचान होती आणि विशेष म्हणजे राजकीय पक्षाची स्थापना करणे हा ह्यूम घराण्याचा एक 'शोक' (!) होता. त्याच्या

वडिलांनी 'रॅडिकल पार्टी' नावाचा एक (नगण्य) पक्ष इंग्लंडात काढला होता. आपला निवृत्तीचा काळ अशा राजकीय पुण्यकर्मात खर्ची घालावा, असा हेतू मनात योजून ह्युमसाहेबानी काँग्रेसची स्थापना केली असावी.

ही संघटना स्थापन करण्याचे हेतूही भिन्नभिन्न आहेत. असे म्हणतात की, दस्तुरखुद्द व्हाईसरॉय लॉर्ड डफरिन साहेबाचा कृपाप्रसाद काँग्रेसला मिळाला असावा. व्हाईसरॉय लॉर्ड डफरिन तसे (इतर गव्हर्नर जनरलाच्या तुलनेत) बऱ्यापैकी पुरोगामी होते. भारतात एकही राजकीय पक्ष नाही ह्याची त्यांना खत होती. ब्रिटनमध्ये जसा एक सत्तारूढ पक्ष असतो आणि एक विरोधी पक्ष असतो, तसे भारतात का नसावे? भारताच्या संदर्भात सत्तारूढ पक्ष स्थापन करण्याचा प्रश्नच येत नव्हता. कारण सत्ताधारी इंग्रज हा सरकारी पक्ष अधिकारावर होताच; पण त्याला विरोध करणारा पक्ष कुठे होता? तेव्हा हिंदुस्थानात इंग्लंडमध्ये आहे तसा एक विरोधी, पण निष्ठावंत पक्ष स्थापन करावा, ह्या उद्देशाने लॉर्ड डफरिनसाहेबानी ह्युमसाहेबाला हाताशी धरले आणि त्याच्याकरवी ही काँग्रेस स्थापना केली, असा इतिहासकाराचा अंदाज आहे. ह्या पक्षाच्या स्थापनेत आपले नाव कोठेही गोवले जाऊ नये, अशी सक्त ताकीद डफरिनसाहेबानी ह्युमसाहेबाना दिली होती, असेही म्हणतात.

रशियन स्वारीचा धोका

काँग्रेसच्या स्थापनेच्या सदर्भात रशियन आक्रमणाचे कारणही सांगितले जाते. रशिया अफगाणिस्तानमार्गे भारतावर स्वारी करणार आहे असे भारत सरकारला इंग्लंडच्या सरकारने कळविले होते तेव्हा ज्या काही आगाऊ उपाययोजना करण्यात आल्या त्यात काँग्रेसची स्थापना ही एक होय रशियन स्वारीच्या वेळी भारतातील सर्व थरातील जनतेचा ब्रिटिश साम्राज्याला पाठिंबा असावा ह्या हेतूने त्यांचा एखादा पक्ष काढावा आणि त्या कामी सरकारने पुढाकार घ्यावा, असे वाटल्यावरून काँग्रेसची स्थापना झाली असावी.

ही काँग्रेस फक्त सामाजिक प्रश्नापुरती मर्यादित असावी, तिने राजकारणात लक्ष घालू नये, अशीही अपेक्षा राज्यकर्त्यांची होती.

ए. ओ. ह्युम ह्या काँग्रेसच्या संस्थापकाचे चरित्र वेडरबर्न नावाच्या त्याच्या एका शिष्याने लिहिले आहे त्यात ह्युमना काँग्रेसची स्थापना का करावी लागली, ह्याची जी कारणमीमासा दिली आहे, ती विलक्षण मनोरंजक आहे. त्या शिष्योत्तमाने आपल्या गुरूबाबत माहिती अशी सांगितली आहे की, ह्युमसाहेब नोकरी करीत असताना त्यांना काही गुप्त कागदपत्रे पहावयास मिळाली. त्या गुप्त कागदपत्रात भारतभरच्या गुप्तहेराचे अहवाल होते. वेडरबर्नने लिहिले आहे की, ह्युमच्या वाचनात असे तीस हजार गुप्त अहवाल आले: सरकारकडे त्या गुप्त अहवालांचे सात जाडजूड खंड होते. त्याचा अभ्यास केल्यानंतर ह्युमच्या लक्षात आले की, ब्रिटिश साम्राज्याच्या विरोधात हिंदुस्थानात सशस्त्र उठाव होण्याचा फार मोठा धोका आहे. उत्तर हिंदुस्थानात तर वातावरण खूप तापले आहे. १८५७ च्या उठावातून इंग्रज सरकार कसेबसे वाचले; पण ह्या दुमऱ्या उठावातून ब्रिटिश सत्ता काही केल्या बाबणार नाही भारतभर प्रचंड असतोष घुमसतो आहे. त्या असतोषाला जर वेळीच वाट करून दिली नाही तर भारतातील ब्रिटिश साम्राज्य नष्ट होण्याची शक्यता आहे, कोडलेल्या वाफेचा बाहेर जाऊ देण्यासाठी जशी एक झडप (safety valve) ठेवताना, तशी एखादी झडप भारतीयांच्या कोंडून ठेवलेल्या असंतोषाचा निचरा करण्यासाठी बनविली पाहिजे. ह्युमसाहेब मग

कामाला लागले आणि त्यांनी त्यासाठी काँग्रेससारखी प्रातिनिधिक संघटना काढावयाचे ठरवले. काँग्रेसची योजना आणि निर्मिती हा भारतीयांचा असतोष कमी करण्यासाठी, भारतातील सशस्त्र उठाव टाळण्यासाठी करण्यात आली आहे, हे खुद्द ह्युमच्या चरित्र ग्रंथात त्याच्या शिष्याने-वेडरबर्नने लिहिले आहे.

ह्युमला भारताबद्दल खरोखर आस्था होती; पण हा कळवळा एका मालकाचा कुत्र्याबद्दल असावा, त्या जातकुळीतील हा होता. सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जीसारखे जे हाडाचे देशभक्त होते, त्यांना पारतंत्र्याची चोड होती, देश स्वतंत्र व्हावा म्हणून त्यांनी नॅशनल कॉन्फरन्स पक्ष स्थापन केला. ए ओ ह्युम ह्याला भारतीयांच्या कल्याणात जरी रस होता, तरी त्याचा प्रधान हेतू भारतातील ब्रिटिश साम्राज्य चिरंतन रहावे, हा होता आणि त्या हेतूसाठी त्याने काँग्रेसची स्थापना केली. मग प्रश्न असा मनात येतो की, काँग्रेस हे साम्राज्यवादी ब्रिटिशांचे कारस्थान होते काय? भारतीयांचा बुद्धिमेव करण्यासाठी, भारतीय प्रजेमधील असतोष कमी करण्यासाठी तिची स्थापना एका इंग्रज साहेबाने केली होती काय?

ह्युमसाहेबांची, विशेषकरून, भारतातील बुद्धिवतावर मदार होती त्याच्या चरित्रात असे नमूद केलेले आहे की, देशातील सुशिक्षित लोक हे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांपासून दूर दूर जात आहेत. हा पुरावा नाहीसा करण्याची ईश्वरव्रत जबाबदारी आपल्या शिरावर आहे, असे त्यास वाटले. त्या बुद्धिवताना पुन्हा इंग्रज राज्यकर्त्यांकडे खेचण्याच्या हेतूने त्याने काँग्रेस पक्ष स्थापन करण्याचा घाट घातला.

ह्या संदर्भात एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती ही की, सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जीच्या नॅशनल कॉन्फरन्स ह्या एतद्देशियाच्या राजकीय पक्षाला अनुयायी मिळाले नाहीत. दोन वर्षात तर नॅशनल कॉन्फरन्स ही काँग्रेस पक्षात विलीन झाली. मात्र काँग्रेस ह्या एका इंग्रज साहेबाने स्थापन केलेल्या राजकीय पक्षाला चांगले दिवस आले, प्रातो-प्रातीच्या नेत्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला, आणि त्या पक्षाला नावारूपाला आणले. एका निवृत्त ब्रिटिश अधिकाऱ्याने स्थापन केलेला पक्ष भारतातील तत्कालिन पुढाऱ्यांना निर्धोक वाटला असावा. काहीना त्या निमित्ताने राजनिष्ठा प्रदर्शित करण्याची संधी मिळाली म्हणून धन्यताही वाटली असेल. उलट सुरेन्द्रनाथांचे रेकॉर्ड (१) तसे चांगले नव्हते. कारण त्यांना इंग्रजांनी आल्या नोकरीतून काढून टाकलेले होते असा एका बडखोर माणसाच्या पक्षात आपण का सामील व्हा? आणि इंग्रज सरकारने ज्याला काळ्या यादीत समाविष्ट केले आहे, त्याच्या नादी का लागा? असा पोक्त (की भेकड?) विचार करून तत्कालिन भारतीय नेते सुरेन्द्रनाथांच्या पक्षापासून दूर राहिले.

ह्या संदर्भात दुसरी गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती अशी की, काँग्रेस पक्ष स्थापन करण्यापूर्वी ह्युमसाहेबानी भारतातील विविध पुढाऱ्यांच्या गाठीभेटी घेतल्या होत्या. त्यांच्याशी विचारविनिमय करूनच त्याने पक्ष काढण्याचा विचार पक्का केला. त्यावेळी सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जी हे केवळ बंगालचेच नव्हे तर सगल्या भारताचे एक महत्त्वाचे नेते होते. काँग्रेसच्या स्थापनेच्या सदर्भात त्यांच्याशी चर्चा करणे ह्युमना शक्यही होते आणि आवश्यकही होते; पण ह्युमनी सुरेन्द्रनाथाशी कसलीही चर्चा केली नाही. काँग्रेसच्या स्थापनेमध्ये सुरेन्द्रनाथासारख्या एका जाणकार, अनुभवी आणि देशभक्त नेत्याला वगळण्यात ह्युमसाहेबांचा हेतू सरळ नव्हता, हे उघड आहे.

काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनासाठी अध्यक्ष म्हणून निवडलेले डब्ल्यू. सी. बॅनर्जी हे राजकारणापासून चार हात दूर रहाणारे गृहस्थ होते. त्याची रहाणी एका इंग्रज साहेबासारखी आलिशान,

भारदस्त होती. त्या काळात इंग्रजाळलेले भारतीय लोक ज्या पद्धतीने इंग्रजी आचार-विचारसरणीचे अनुकरण करीत, तसे अनुकरण हे डब्ल्यू. सी. बॅनर्जी हे गृहस्थ करीत होते. ह्या 'काळचा' साहेबाला अध्यक्षपदावर बसवून ह्यूमसाहेबानी काँग्रेस ही भारतीयानी स्थापन केली आहे, असे भासविण्यात यश मिळविले.

काँग्रेसपासून मुसलमान सुरुवातीला दूरच राहिले. ह्या सघटनेपासून दूर रहा, असा आदेश सर सय्यद अहमद ह्यांनी मुसलमानांना दिला होता पहिल्या अधिवेशनाला दोन मुसलमान हजर होते, पण एकूणच मुस्लिम समाजाला काँग्रेसबद्दल संशय येत होता.

राजनिष्ठांची मांदियाळी

आरभीची काँग्रेस अगदीच बुळबुळीत, लिबलिबीत होती. राजनिष्ठेच्या फाजील कल्पना काँग्रेसी नेत्यांच्या डोक्यात होत्या. प्रत्येक अधिवेशनाची सुरुवात ब्रिटिश, सार्वभौमाला दीर्घायुष्य लाभो ह्या प्रार्थनेने व्हायची. तसेच हिंदुस्थानातील ब्रिटिशांचे साम्राज्य चिरकाल टिको, ब्रिटिश साम्राज्याची भरभराट होवो, अशा शुभेच्छा व्यक्त करून मगच ठराव किंवा पुढचे कामकाज चालू होई. राजनिष्ठांच्या ह्या काँग्रेसी मेळाव्याकडे पाहून सामान्य माणसाला हसू येई. ही माणसे पिकनिक, पार्टीसाठी जमा झाली आहेत की काय? अशीही शका त्यांना येई पुण्यात चाफेकरांसारख्या कर्मठ, सनातनी वृत्तीच्या क्रांतिकारकाचा काँग्रेसी मेळचावर ह्याच कारणासाठी खूप राग होता.

अधिवेशनासाठी जमलेल्या एकाही प्रतिनिधीच्या मनात ब्रिटिश, साम्राज्याला विरोध करावा, ही परकीय राजवट उखडून टाकण्यासाठी काँग्रेसच्या व्यासपीठाचा उपयोग करावा, असे आले नाही. एकोणिसाव्या शतकातील काँग्रेस राजनिष्ठ असल्यामुळे तिच्यासमोर कसलेही क्रांतिकारक ध्येय नव्हते; कसलाही जहाल कार्यक्रम नव्हता. आजच्या संदर्भात ज्याला पुरोगामित्व म्हणतात, तसली विचारसरणीही नव्हती. ह्या काँग्रेसची १८८५ ते १९०६ सालातील वाटचाल तशी अगदीच दुर्लक्षणीय मानावी लागेल. जुजबी, किरकोळ स्वरूपाच्या सुधारणा, सवलती मागण्यापलिकडे काँग्रेसने काहीही केले नाही अधिवेशनात मजूर झालेले ठराव हे प्रार्थनावजा अथवा निवेदनवजा असत. ब्रिटिशांच्या कारभारात जे दोष होते, उणीवा होत्या, त्याच्यावर खबीरपणे टीका करण्याचे धैर्य काँग्रेसने दाखवले नाही

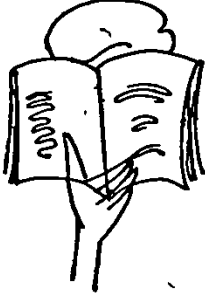
काँग्रेसच्या ह्या मवाळ स्वरूपामुळे आणि राजनिष्ठ प्रकृतीमुळे सत्ताधान्याची चांगली सोय झाली. काँग्रेसी नेते आणि सत्ताधारी ह्यांचा राजकीय मधुचंद्र सुरुवातीच्या काळात चांगला रंगला होता. पण आय. ए. एस्. परीक्षेसंबंधी, प्रशासकीय सुधारणासंबंधी काँग्रेसने काही गोष्टी सत्ताधान्याच्या निदर्शनास आणून देण्यास सुरुवात केली. ही सघटना सामाजिक बाबीपुरती मर्यादित राहिल, अशी अपेक्षा ब्रिटिशांची होती. प्रत्येक काँग्रेसजन हा साम्राज्याचा निष्ठावत पार्श्व आहे, अशी समजूत इंग्रजांनी करून घेतलेली होती. पण राजकारणात जेव्हा काँग्रेसने प्रवेश केला, तेव्हा सत्ताधारी चिडले. काँग्रेसच्या अधिवेशनाला सरकारकडून मिळणाऱ्या सोयी सवलती बंद करण्यात आल्या. काँग्रेसी पुढाऱ्यांना ज्या मेजवान्या, पाटर्चा गव्हर्नराकडून दिल्या जात असत, त्याही बंद पडल्या. काँग्रेस आणि ब्रिटिश सत्ताधारी ह्यांच्यातील तेढ गव्हर्नर जनरल कर्झन ह्यांच्या कारकिर्दीत कळसाला पोहोचली. काँग्रेसला संपवूनच आपण हा देश सोडणार, अशी भीष्मप्रतिज्ञा कर्झनसाहेबानी केली होती. दुर्दैवाने

(त्याच्या) ती खोटी ठरली तो प्रश्न अलाहिदा !

परकीय राजवटीच्या विरोधात इटली, जर्मनीसारखे देश एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास लढले. ऑस्ट्रियासारख्या साम्राज्यावादी शक्तीला नेस्तनाबूत करण्यासाठी सारे इटालियन्स एकत्र आले. 'यंग इटाली', 'कार्बोनरी' सारख्या राजकीय सघटनानी परकीय राजवट संपविण्यासाठी अटीतटीचे प्रयत्न केले दहशतवाद, हिंसाचाराचा अवलंब करून त्यांनी देशातील परकीय राजवटीचे अस्तित्व संपवले. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात काय चित्र दिसते? एका राजकीय पक्षाचे कार्यकर्ते परकीय राजवट बळकट व्हावी, तिचे वर्चस्व ह्या देशावर रहावे, म्हणून प्रार्थना करीत आहेत! साम्राज्यवादी सत्ता मजबूती आणि त्याचे असलेले मुलुखावेगळे प्रयत्न जगातील एकही गुलाम देशातील राजकीय पक्षाने केले नसावेत !

राज्यकर्त्यांना काय मागावे, ह्याचा सभ्रम काँग्रेसला नेहमीच पडलेला दिसतो. राजकीय पक्ष स्थापन झाला, पण उद्दिष्टे काय? काँग्रेसने आपली ध्येये, उद्दिष्टे सारखी बदलली आहेत. १८८५ साली स्थापन झालेल्या काँग्रेसपुढे कसलेही लोकोत्तर ध्येय नव्हते. पहिली वीस वर्षे काँग्रेस ही ध्येयासाठी चाचपडताना दिसते. काही किरकोळ सुधारणांची मागणी अथवा काही सवलतीची मागणी हे काही ध्येय नसते टिळकाच्या काळात 'डोमिनियन स्टेट्स' (ब्रिटिश साम्राज्यातर्गत स्वायत्तता) मागण्याइतपत काँग्रेस घाट झाली. पुढे काँग्रेसने स्वराज्य मागितले आणि पुढे १९४२ च्या सुमारास काँग्रेसने संपूर्ण स्वातंत्र्य मागितले संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करण्यासाठी काँग्रेसला उणी-पुरी ५७ वर्षे घालवावी लागली. काँग्रेसपूर्वी उदयास आलेली सशस्त्र क्रांतिकारकांची चळवळ जन्मास आल्यानंतर अगदी पहिल्या दिवसापासून संपूर्ण स्वातंत्र्य मागत होती ह्या चळवळीतील क्रांतिकारकांनी आपले ध्येय, मार्ग, साधने कधीही बदलली नाहीत संपूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे संपूर्ण स्वातंत्र्य हे ध्येय त्यांच्या डोळ्यापुढे स्पष्ट होते. ह्या मागणीबाबत, ह्या वेड्या ध्येयाबाबत त्यांनी कधी कोणाशी वाटाघाटी केल्या नाहीत की कधी तडजोड केली नाही !

स्वातंत्र्य मिळविण्याचे अनेक मार्ग, अनेक चळवळी आणि अनेक संप्रदाय भारतात असताना शेवटी जनता काँग्रेसच्याच मागे का गेली? काँग्रेसला जनमानसात एवढी लोकप्रियता का लाभली? ह्याची कारणे खरीच गूढ आहेत. काँग्रेस तळागाळातल्या माणसापर्यंत नेऊन पोहोचविण्याचे श्रेय म गांधीना दिले जाते. गांधीजींच्या उदयापासून काँग्रेसचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले. काँग्रेसचा धोरण, कार्यक्रम, विचारसरणी ही एका नेत्यामुळे संपूर्णतः बदलली. महात्माजीचे विचार, तत्त्वज्ञान, कार्यक्रम हा काँग्रेसचा कार्यक्रम, तत्त्वज्ञान आणि विचारसरणी बनली. एका व्यक्तीच्या बऱ्यावाईट मतासाठी संपूर्ण पक्षसंघटनेला असे वापरणे चांगले की वाईट, हे ज्याचे त्याने ठरवावे. काँग्रेसची कुळकथा खरीच विस्मयजनक आहे ! काँग्रेसच्या गणोत्रीचा उदय, तिचा झालेला प्रवास हा अनेक विद्वानांच्या अभ्यासाचा विषय आहे. ह्या सघटनेनी घेतलेली वळणे, बदललेले मार्ग तसे बरेच वादग्रस्त आहेत. इतर देशांना ज्या पद्धतीने, ज्या मार्गांनी (सशस्त्र अथवा युद्धाच्या मार्गांनी वगैरे वगैरे) स्वातंत्र्य मिळाले, तसे भारताचे नाही. स्वातंत्र्य मिळविण्याचा जो काँग्रेसप्रणीत मार्ग आहे, त्याचा काँग्रेसजनांनी खूप उदोउदो केला आहे रणाविण स्वातंत्र्य मिळविण्याचा दावा ते करीत असले तरी त्या दावातील पोकळपणा, वैयर्थ अधिक चिकित्सेनंतर सहज लक्षात येण्यासारखे आहे. काँग्रेसच्या शताब्दीच्या सोहळ्यात असले वादग्रस्त प्रश्न उपस्थित न केलेलेच बरे ! कारण ह्या महोत्सवाच्या गदारोळात सत्य कोणाला ऐकू जाणार नाही. शताब्दीच्या जगी, भव्य समारंभात गुंतलेल्या काँग्रेसजनांच्या कानापर्यंत तर ते निश्चितच पोहोचणार नाही ! □

म. सा. प.ची शारदीय व्याख्यानमाला

वाङ्मयीन नियतकालिकांच्या कार्याची वेधक उजळणी

पांडुरंग गायकवाड

शारदीय व्याख्यानमालेतील सहावे पुष्प 'रत्नाकर' या नियतकालिकावर मुंबई एस. एन. डी. टी. विद्यापीठाच्या मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. भिमराव कुलकर्णी यांनी गुफले. त्यावेळी त्यांनी वाङ्मयीन नियतकालिकांचे कार्य पाहतांना काही कसोट्या सांगितल्या. (१) त्या नियतकालिकातील लेखनाचा जनमानसावर अनेक वर्षे छाप असला पाहिजे. (२) त्या कालखंडातील सर्वश्रेष्ठ लेखन त्या नियतकालितून प्रसिद्ध झाले का? (३) प्रकाशित लेखाचे लगेच पुस्तक निघाले का? (४) लेखकाला त्या नियतकालिकात लेखन छापून येणे प्रतिष्ठेचे वाटते का? (५) उपक्रमशीलता, लेखनाच्या क्षेत्रातील नवे नवे प्रयोग नियतकालिकात हाताळण्यात आले काय?

रत्नाकर

या कसोट्यावरून वाङ्मयीन नियतकालिकांचे कार्य मापायला हवे. या दृष्टिकोनातून त्यांनी 'रत्नाकर' या नियतकालिकाचे वाङ्मयीन कार्य सांगितले.

वाङ्मयीन नियतकालिकांच्या क्षेत्रातील मुंबईची मक्तेदारी मोडून ती कायमची पुण्याला खेचून आणण्याचे कार्य 'रत्नाकर'ने केले. विविध ज्ञान विस्तार, मनोरंजन, नवयुग ही मुंबईतून प्रसिद्ध होणारी नियतकालिके प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देत उभी होती. अशा काळात प्रा. ना. सी. फडके यांच्या सहाय्याने अनंत सच्चाराम गोखले यांनी 'रत्नाकर' सुरू केले. प्रा. फडके यांनी गांधीजींच्या हाकेनुसार सरकारी

नोकरी सोडली. त्यानंतर अनेक वर्षे भटकावे लागले शेवटी पुण्यात आले. साहित्यक्षेत्रात नवी क्षितिजे, नवी युगे निर्माण करणारे नियतकालिक सुरू करण्याची त्यांचो जिद्द होती. तर गोखले याचा छापखाना होता.

'रत्नाकर'चा नमुना अंक ऑक्टोबर १९२५ ला निघाला याच अंकात 'सवाई माधवराव आणि नाना फडणीस' असा लेख होता. त्यामधून सवाई माधवराव हे खरोखरच पेशव्यांचे वारस होते का? याबद्दल चर्चा केली होती. जर कदाचित पेशव्यांच्या गादीला वारसा झाला नाही तर वारभाईंचे कारस्थान फसले म्हणून नाना फडणीसांनी आठ मुले पुरंदरवर ठेवली होती असा वादग्रस्त मुद्दा या लेखात माडला होता. तर याच अंकात फडके क्रिकेटप्रेमी असल्यामुळे पी. विठ्ठल यांचा चौरंगी क्रिकेटसामन्याचा लेख होता.

'रत्नाकर'ने नाना श्रेष्ठ की महादजी श्रेष्ठ हा वाद सुरुवातीच्या तीन वर्षात सातत्याने दिला. तर 'गीताजली'वर चर्चा होऊन गीता हा योगधर्म की नीतीधर्म सांगणारा ग्रंथ आहे हा वादही सुरू केला.

'रत्नाकर'च आयुष्य अवधं ७॥ वर्षांच. पहिल्या तीन वर्षात त्यावर संपादकाच नाव नव्हत. पहिल्या नमुना अंकानंतर २६५ वर्गणीदार मिळाले. 'चांगला वाचक हवा' ही गोखल्याची अपेक्षा मात्र पूर्ण झाली नाही. १९३२ मध्ये ते बेपत्ता झाले.

'रत्नाकर'चा अंक ६०-७० पानांचा असे. दरमहा ७५० रु. खर्च येई. तीन वर्षात ६॥ हजारांचा तोटा झाला. १९२६ मध्ये फडक्यांना कोल्हापूरला नोकरी मिळाली.

त्यांनी इतमीन ६ महिने प्रत्यक्ष संपादन पाहिले. पुढे पुढे 'रत्नाकर'च्या लेखाना मोबदला द्यावा ही फडक्याची मागणी गोखल्यांनी मानली नाही. त्यामुळे तीन वर्षांनंतर फडक्यांनी संपादन सोडले. त्यांच्यानंतर अत्रे, पारसनीस, के. नारायण काळे, हर्षे आणि शेवटी पुन्हा पारसनीस असे संपादक झाले. अगदी अखेरच्या थोड्या काळात मा. वि. साने हे संपादक होते. 'रत्नाकर' त्या त्या संपादकाचा ठसा घेऊन येई. जसा संपादक, तसा 'रत्नाकर.' रत्नाकराच्या सातव्या वर्षी हर्षे संपादक होते. या काळात अनेक स्त्रिया लिहू लागल्या.

'रत्नाकर'चे प्रकाशनही होते. सात वर्षात ५० पुस्तके प्रकाशित केली. त्यापैकी ३५ पुस्तके रत्नाकरमधूनच प्रकाशित झालेली होती. गोखल्यांनी नंतर वाचकाना पुस्तके भेट देण्याचीही योजना अमलात आणली. सुमारे १० रु. ची पुस्तके वक्षिस दिली जात. तुळजापूरकरांचे ७५० पानाचे, पुस्तक एक रुपयाला देत.

नवी साहित्यदृष्टी

रत्नाकरने मराठी साहित्यविश्वाला उत्तम कलात्मक दृष्टीची देणगी दिली. 'रत्नाकर'ने एकही दिवाळी अक काढला नाही. कारण अशा अकांच्या घडपडीत वाङ्मयाचा दर्जा घसरतो असे 'रत्नाकर'चे मत होते. मात्र रगीत चित्रे, स्त्रियांची चित्रे मुखपृष्ठावर असावीत हा 'रत्नाकर'चा आग्रह आणि वैशिष्ट्यही.

फडके संपादक असताना त्यांनी र. कृ. फडके, दिवाकर कृष्ण, सोनोपंत दांडेकर,

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची शारदीय व्याख्यानमाला १८ नोव्हेंबर ते २७ नोव्हेंबर असे दहा दिवस पार पडली. 'वाङ्मयीन नियतकालिकांचे कार्य' हा विषय होता. एकूण दहा नियतकालिकांचा या व्याख्यानमालेत विचार केला गेला.

मागील अंकात विविध ज्ञान विस्तार, काव्यरत्नावली, करमणूक, मनोरंजन, अभिरुची या पाच नियतकालिकांवरील व्याख्यानांचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला.

या अंकात रंगभूमी, रत्नाकर, यशवंत, प्रतिभा आणि सत्यकथा या नियतकालिकांवरील व्याख्यानांचा वृत्तांत दिला आहे.

एस. पी. चे प्राचार्य करमरकर इत्यादींना लिहिते केले. 'रत्नाकर' च्या पहिल्याच अंकात फडक्याची मराठीतील पहिली गुजगोष्ट प्रसिद्ध झाली. दिवाकरांच्या पहिल्या नाट्यछटाही 'रत्नाकर'मधून प्रसिद्ध झाल्या. 'काही म्हातारे आणि काही म्हातान्या' या व्यक्तिचित्रामधील सर्व 'म्हातारे' रत्नाकरातून प्रसिद्ध झाले. 'म्हातान्या' छाप्याला 'रत्नाकर' जिवंत राहिले नाही.

'रत्नाकर'मधून मराठी संगीतावरील वाद, वाङ्मय-चौर्याबाबतचा वाद, असे वाद रंगवले गेले. त्यामधून विष्णूशास्त्रीचिपळूणकरावरील आक्षेपाची श्रीनिवास नारायण बनहट्टी याची लेखमाला प्रसिद्ध झाली. त्यावरील प्रतिक्रियात्मक आक्षेपाचीही लेखमाला छापली. त्यात न. र. फाटक आदींनी लेखन केले. तसेच श्री. ना. बनहट्टीचा -मराठी सत माधवमताचे की शाकरमताचे हा वाद, मराठी साहित्यात अद्वैतवाद कुठे आहे? याबद्दलचा वाद यातूनच आला. 'रत्नाकर'ने भविष्यविषयकही लेख छापले.

श्री. म. माटेंचे पहिले वहिले लेखन रत्नाकरातून आले. ते सामाजिक टिपणे लिहीत. यामध्ये त्यांनी जातवाच्या, नबुद्धीपाद ब्राह्मणाना शकराचार्यांची बधने इत्यादी विषय हाताळले.

गडकऱ्यांनी 'अनामिकांचे अभग' लिहित्यानंतर माट्यांनी रागाने 'चारित्र्य नसलेल्या माणसाने असे अभग लिहावेत का?' अशी तीव्र प्रतिक्रिया व्यक्त केली. गडकरी नंतर भेटले. 'लेखन व चारित्र्य या विषयावर चर्चा झाली आणि गडकऱ्याबद्दलचे मत बदलले. रत्नाकरच्या पहिल्याच अंकात

'गडकऱ्यांचे जीवन भयंकर दुःखी होतं. कुणी दुसरा माणूस ते जगू शकला नसता. पण प्रतिभेमुळे गडकरी ते जगू शकले' इ. हृदय आठवणी माट्यांनी 'रा. ग. गडकऱ्यांच्या आठवणी' या लेखात मांडल्या. माट्यांनी अनेक लहान लहान चरित्रेही लिहिली. पहिले चरित्र मार्टिन ल्यूथर किंगचं होतं.

रत्नाकरमधून बाळकृष्ण अनंत भिडे याची सणसणीत पुस्तक परीक्षणे येत. तर विनोदी लेखक चि. वि. जोशीचा जन्म रत्नाकरमधूनच झाला. अत्र्याचे लडन प्रवासाचे वर्णनात्मक लेख अगदी गभीर असत. श. दा. पेंडसेंचा 'जगद्गुरूचे आगमन' हा पहिलाच लेख रत्नाकरातून आला. पुढे अत्र्याच्या 'झेंडूची फुले' मधील कविता रत्नाकरच्या मुखपृष्ठावर हवी की नको याबाबत वाचकांचा भरपूर पत्रव्यवहार रत्नाकरने छापला.

फडक्याची 'जादूगार' ही कादंबरी मराठी भाषावाङ्मयाला नवं वळण देणारी ठरली! ती रत्नाकरमध्येच प्रसिद्ध झाली. त्याची 'दौलत' कादंबरी, लघुनिबंध, ससाराचे मानसचित्र ही सेक्स्युअल आयडियालॉजी मांडणारी लेखमाला रत्नाकरमधून प्रसिद्ध झाली. वि. स. खाडेकरांच्या पहिल्या कथा, मांडखोलकरानी अत्र्यावर केलेला वाङ्मयचौर्याचा आरोप, की ज्याला अत्रे योग्यरीत्या प्रत्युत्तर देऊ शकले नाहीत, तो लेख रत्नाकरने प्रसिद्ध केला.

अखेरीस वयाच्या सहाव्या वर्षी रत्नाकरने अगतिक होऊन जाहिराती दिल्या. हर्षेच्या संपादनाखाली बालगंधर्व विशेषांक काढला.

त्याचे सप्तरंगी चित्र छापण्याचीही ऐपत त्यावेळी नव्हती.

'रत्नाकर'च्या दिवाकरांच्या नाट्यछटा, माट्याची पाश्चात्य पुरुषाची लहान चरित्रे, फडकेच्या गुजगोष्टी ही पुस्तके लगेच निघाली.

७॥ वर्षात 'रत्नाकर'ने ७॥ हजार पाने मजकूर दिला. ४५० लेखकांचे लेखन यात प्रसिद्ध केले. त्यात १८३७ लेख होते. कलात्मक दृष्टीचे वळण लावण्यासाठी जागतिक किर्तीची ६० तीन रंगी भारतीय चित्रे छापली रत्नाकरने चित्रासह गोष्टी, लेख असा 'मनोरंजन'सारखा दृष्टिकोन स्वीकारला होता.

रत्नाकरातून समतोल दृष्टीने सामाजिक लेख, लघुनिबंध, आरोग्य, खेळ, औद्योगिक विषयक लेख, ऐतिहासिक कथा, कादंबरी, काव्य, आर्थिक चर्चा प्रसिद्ध झाल्या. त्यातून ४०३ कविते प्रसिद्ध झाल्या. त्यात १८ कवी व ३९ कवयित्रींनी सहभाग दिला.

रत्नाकरच्या सर्वात शेवटच्या काळात मराठेच्या कविता प्रसिद्ध झाल्या.

यशवंत

व्याख्यानमालेतील सातवे पुष्प 'यशवंत' नियतकालिकावर यशवंत पाठक यांनी गुफले.

वाचकांची अभिरुची घडवण्यासाठी आणि वाङ्मयाच्या क्षेत्रात प्रयोग करीत उदयोन्मुख लेखकांना वाव देण्याच्या उद्देशाने गणेश महादेव आणि कपनीने 'यशवंत' काढले.

‘यशवंत’वर प्रकाशक, मालक, मुद्रक आणि संपादक म्हणून गणेश महादेव आणि कंपनीचेच नाव असे. कारण संपादकाचे नाव छापले तर त्या त्या संपादकाच्या प्रकृतीला पोषक ठरेल असेच लेखन लोक पाठवतील. आणि आपले संपादकही बहुश्रुत झाले पाहिजेत असे ‘यशवंत’चे मत होते.

१९२८ ते १९३२ हा पाच वर्षांचा ‘यशवंत’चा आरंभीचा काळ. या काळात ‘यशवंत’मधून विविध ज्ञानविस्तार, मनोरंजनमधील गोष्टीवर परीक्षणे, मते येत तर न्या. रानडेचे मराठी भाषेवरील लेख, खांडेकराच्या लघुकथांचा परामर्श घेणारे लेखन प्रसिद्ध झाले. ‘यशवंत’ने चरित्र लेखनावर चर्चा घडवून आणली. १९३० ते ३७ आणि १९३७ ते ४० या काळात अनेक महत्त्वाचे अक निघाले. त्यात १९३० च्या जाने-फेब्रुवारीच्या मडगाव साहित्य समेलनाचे अध्यक्ष वा. म. जोशीचा विशेषांक होता हा अक ३०० पानी होता व त्यात ६० लेखकांनी लेखन केलेले होते. शिकार, आयुर्वेद, ख्रिस्ती वाङ्मय, कामगार चळवळ, तत्त्वज्ञान आदी विविध विषय या अकात हाताळले गेले होते.

यात ‘यशवंत’चे प्रमुख कवी. ना. घ. देशपांडे याच्या अनेक कविता तर लक्ष्मणराव सरदेसाईचे कथालेखनही मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध झाले. १९३१ ते ३३ या काळातील दर अकामध्ये खांडेकराची कथा असे.

‘यशवंत’ने चि. वि. जोशीच्या विनोदी वाङ्मयावरील नापसंती, टीका छापली बा ह. मुढेंकरांचा महाराष्ट्र साहित्य समेलनावरचा लेख, माधव ज्युलियनाच्या रुबाया, श. ग. दातेंची लोकगीते व लोककथाही यशवंतमधून प्रसिद्ध झाल्या.

नवी प्रथा

‘यशवंत’मधून १९३१ ते ४० पर्यंत मुखपृष्ठावर कविता नियमित येई. ती प्रथा ‘यशवंत’ने सुरू केली. त्यानंतर ‘यशवंत’ने भारतीय स्तरावरील लोकाची सामाजिक, तत्त्वज्ञान, राजकीय आदी क्षेत्रातील लोकाची मते, उद्गार मुखपृष्ठावर छापण्याची प्रथा सुरू केली.

पहिले काही अंक सोडता ‘यशवंत’मध्ये संपादकीय लिहिले गेले नाही. १९४७ नंतर गो. बा. पारखेंच्या संपादनाखाली असताना

‘यशवंत’मधून दर महिन्याला चालू घडा-मोडीवर संपादकीय नियमित असे. १९५२ नंतर मात्र अंकाचे स्वरूप बदलले. त्यात तर्कतीर्थ जोशीच्या ‘सावरकराचे तत्त्वज्ञान’ या लेखाची सजावटीसाठी भरपूर मोडतोड केली गेली.

भारतीय सस्कृतीबद्दल रामकृष्ण गोपाळ भिडे यानी सर्वसमावेशक विचार ‘यशवंत’मधून माडला. पुढे तो वेगवेगळ्या अगानी आला. ‘यशवंत’मधून कुटुंबप्रधान, सामाजिक स्वरूपाच्या कथा मोठ्या प्रमाणात आल्या त्यामानाने ऐतिहासिक कथा बऱ्याच कमी आल्या. त्यात ना. स. इनामदाराच्या कथा आहेत. र. सी. पगु याच्या कथा, शि. म. परांजपे याची ‘विषवृक्षापासून मृत्यू’ ही कथा. या काही शोधखुणा (findings) यात आढळतात.

‘यशवंत’मधून दोपणनावाने परीक्षणे येत. त्या परीक्षणावर वाचकांनी प्रत्युत्तर मागितले तर फक्त ‘क्षमस्व’ असा शब्द उत्तरादाखल दिला जाई

मुक्ताबाई लेले यानी अनंत कालेकरांच्या ‘चादरात’चे केलेले परीक्षण उत्तम होते. त्यात काणेकराच्या अवखळ, काहीशा भावना परिपोषाच्या कवी प्रवृत्तीचीही मीमांसा केलेली आढळते. खांडेकराचे विपुल टीका-लेखन ‘यशवंत’ने दिले. त्याचे गडकऱ्याच्या ‘प्रेमसंन्यास’वर तर अठ्ठावीस पानाचे परीक्षण होते. गोपीनाथ तळवलकराचे ‘हृदयाची हाक’ या कादंबरीवर तर, वा. म. च्या ‘सुशिलेचा देव’ कादंबरीवर मढेंकराचे परीक्षण यात आले.

ना. सी. फडके याचे ‘प्रतिभा-साधन’ पूर्णतः ‘यशवंत’मधून प्रसिद्ध झाले. फडक्यावर एक परीक्षक म्हणून साधार, सांक्षेपी परामर्श घेण्यात आला होता. तर तळवलकराचा ‘कादंबरीचे कथानक’ असा लेख यात प्रसिद्ध झाला. त्यात तत्त्वविवेचनाने कादंबरीचे कथानक झाकता कामा नये. तसेच कादंबऱ्यामधून बहुजनसमाजाची चित्रे आल्याशिवाय पृथगात्मता येणार नाही, अशा प्रकारची मीमांसा केलेली होती. एकदर पाहता मोजकीच समीक्षा, टीका यशवंतमधून आली. त्यामध्ये वि. स. खांडेकर, पु. श्री. काळे, प्रो. कर्वे ही नावे सतत आढळतात.

अश्याची ‘परिटा येथील कधी परतुन...’

इ. विडबन काव्ये, पु. ल. देशपांडे, खापडें, ग. ह. पाटील, माधव ज्युलियन, गिरीश याच्या कविता यातून प्रकाशित झाल्या. ‘माणिक कोडघाटे’ या नावाने कवी ग्रेस यशवंतमधून काव्यलेखन करीत तर ग. त्र्यं. माडखोलकर, श. बा. शास्त्री, मो. ग. रांगणेकर, दिवाकर कृष्णांच्या काही कथा व वि. सी. गुर्जराच्या बऱ्याच कथा असे वाङ्मय प्रसिद्ध झाले. य. गो. जोशीच्या कथांचा आरंभ ‘यशवंत’मधून झाला. ते कथा लिहिता लिहिता कथानिर्मितीची प्रक्रियाही सांगून जातात. त्याचबरोबर श्री. व्य. केतकराचे ‘प्राचीन स्त्रियांचे पत्रव्यवहार’ हे वैचारिक लेखन प्रसिद्ध झाले. ‘नव्या स्मृतीची आवश्यकता’ हा ज. स. करंदीकरांचा लेख, प्राचीन ग्रंथ शोधन’ हा श्री. बा. रानडेचा लेखही यशवंतमध्ये आला. ना. सी. च्या ‘मोहिनी’वर दोन अंक यशवंतने काढले. १९३० मध्ये वि. वि. बोकील याची ‘१९८०’ ही एक अंकी एकाकिकाही यात प्रसिद्ध झाली. खांडेकराची गीते व कविताही यात आल्या आहेत.

नाटक, काव्य यांच्या परीक्षणाबरोबर वृत्तबद्ध काव्यावरही चर्चा घडवण्यात आली. ‘यशवंत’मधून उत्कृष्ट प्रवासवर्णने प्रसिद्ध झाली. काश्यप, आक्कासाहेब पंत, भोरचे पतसचीव यांना लिहिले केले. पंतसचीवाचे ‘माझी युरोपची यात्रा’ हे प्रदीर्घ प्रवासवर्णन व भालचंद्र विठ्ठल नाडकर्णीचे रशियाचे प्रवासवर्णन यात प्रसिद्ध झाले. फोटोही उत्कृष्ट असत. त्याची चर्चा पुढच्या अंकात प्रसिद्ध होई. ‘नवे ज्ञान मिळेल व आपण पुढे जाऊ’ असा प्रवासवर्णनाचा हेतू होता.

यशवंतच्या संपादकांनी वाचकांच्या प्रत्येक प्रतिक्रियेची दखल घेतली. ‘आज जाऊ दूर राणी...’ या ना. घ. देशपांडे याच्या कवितेवर पुढे वाचकांचा पत्रव्यवहार झाला. त्यात कवितेतील ‘नव्हाळी’ हा शब्द आवडल्याचे एका वाचकाचे पत्र होते. तर एक सूचना केली होती की ‘कवीच्या मनात शिरल्यावर वाचकालाही कोणते शब्द वापरावेत ते चांगले समजते.’ तसेच भालचंद्र विठ्ठल नाडकर्णीच्या रशियाच्या प्रवासवर्णनातील माँस्कोच्या थंडीचा उल्लेख करून एका वाचकाने कळविले की, लेखक महोदयांना माँस्कोची थंडी जाणवली. पण तेथील निसर्ग,

सुंदर फुले कशी दिसली नाहीत ? ... या प्रतिक्रियेनंतर पुढच्या लेखाची सुरुवात निसर्गवर्णनाने केली गेली.

प्रतिभा

व्याख्यानमालेचे आठवे पुष्प 'प्रतिभा' नियतकालिकावर गुफले गेले. त्यावर प्रसिद्ध समीक्षक डॉ. व. दि. कुलकर्णी यानी विवेचन केले.

'वाङ्मय निर्मिती, पोषण आणि वाचक याच्यावर लक्ष ठेवणारे शुद्ध 'वाङ्मयीन, कलात्मक अस पहिलं पाक्षिक नियतकालिक म्हणून 'प्रतिभा' च महत्त्व आहे त्या अगोदर केवळ वाङ्मयीन व्यवहार, निर्मिती यांना वाहिलेलं दुसरं नियतकालिक नव्हतं.

'प्रतिभा'चा नमुना अंक डिसेंबर १९३२ ला तर पहिला अंक जानेवारी १९३३ ला निघाला. तो कालखंड समाज जागृतीची नवी जाण आलेला होता. त्यामुळे नव्या जाणीवदार वाचकासाठी वाङ्मयीन नियतकालिक हवे म्हणून गं दे खानोलकर, के. नारायण काळे आणि हरिभाऊ आपटेच्या पठडीतले वि. ह. कुलकर्णी यानी 'प्रतिभा' सुरू केले. नवा वाचकवर्ग नव्याच्या शोधात होता. त्याला ते मिळत नव्हतं. म्हणून तो लंडन टाईम्स, लंडन मर्क्युरी यासारख्या इंग्रजी नियतकालिकावर अवलंबून होता हे या तिघांनी हेरले होते.

जीवनस्तरातील प्रसंग साहित्यातून वाचकाला सागावा. संगीत, नाटक, नृत्य, चित्र, चित्रपट, आकाशवाणी आदी साहित्येतर कला, प्रतिभांचा अविष्कार करावा; नाटक, लघुनिबंध, चरित्र, काव्य कथा आत्मचरित्रे हे वाङ्मय प्रकार वाचकापर्यंत न्यावेत; साहित्य व कला याच्या प्रकाराची स्वतंत्र चर्चा करावी; मराठीसह इतर भारतीय व अभारतीय भाषामधील नव्या, ठळक साहित्यकृतीचा परामर्श घेणे; त्या काळात नवीन असलेला असा परीक्षाणातून जीवनाशय व वाङ्मयीन सौंदर्याचा निकोप दृष्टिकोन ठेवणे व फक्त वाङ्मयीन व्यवहार सांभाळणे या उद्दिष्टासाठी 'प्रतिभा'चा जन्म झाला. 'प्रतिभा'ने फक्त वाङ्मयीन जाहिरातीच पुढे स्वीकारल्या. दर वर्षाच्या अखेरच्या अकात समालोचन व कार्यांचा

आढावा असे 'प्रतिभा'ने आपल्या आयुष्यात साहित्य आणि साहित्यविचारात मोलाची भर टाकली.

ही मोलाची भर पाहताना तो कालखंडही लक्षात घ्यावा लागतो. 'नाट्य-सृष्टीचा' जन्म १९३३ सालचा. अनंत काणेकर, के. नारायण काळे यासारखी माणसे शेंवसपियरकडून आता इन्सेनकडं वळल पाहिजे अस म्हणत होती. 'साष्टांग नमस्कार' हे दहा वर्षे रंगभूमीचे व्यासपीठ गाजविणारे क्रांतिकारी नाटक १९३३ मधलेच. याच काळात मार्क्स आणि फ्राईड यांच्या तत्त्वज्ञानाचा शिरकाव साहित्यक्षेत्रात झाला सुशिक्षित स्त्री जागृत झाली. 'कळ्याचे निःश्वास', 'हिंदोळ्यावर' या कलाकृती याच काळातल्या. 'रत्नाकर' नियतकालिकावरील चित्रावरून अश्लीलतेचा वाद व 'समाजस्वास्थ्य' हे लैंगिक जीवन व समाज याचे नाते सांगणारे मासिक याच काळातले. बाबुराव पेंटर, पु. श्री. काळे ही चित्रकार मंडळी व 'मूकपटाची' चित्रपटकलाही याच काळातील. असा एकदर बदलणारा समाज या काळात आढळतो.

'प्रतिभा' मधून आजच्या अनेक मान्यवरांचे लेखन प्रसिद्ध झाले आहे. तसेच पुढे कविता न करणाऱ्या काही कवींच्या कविताही शोधवुणा म्हणून यात आढळतात. त्यामध्ये माधव मनोहर, वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, रा. श्री. जोग, निशिगंध, गोविंदराव तळवलकर, अ. ज. करदीकर कुसुमावती देशपांडे आदींचा समावेश होतो. तर मान्यवरांतील मर्देकर 'रमेश बाळ' या नावाने कविता लिहिले. कवी यशवंताच्या 'माहूतास', 'अन्य नकोवरदान' या कविता, पु. शि. रेगे यांची 'केळीच्या ग बनावत', ताव्याच्या 'रिकासे मधुघट', 'वचनभगाचे पाप' अनिलाचा मुक्तछंद 'प्रेम व जीवन', माधवराव पटवर्धन आदि रविकिरण मंडळीची छाप 'प्रतिभा'वर होती. या काळात बोरकर, कुसुमाग्रजांची कविता आकार घेत होती. तर इंदिरा सत याचीही कविता 'प्रतिभे'त आली आहे. गीते, भावकविता, नाट्यकाव्य, मुक्तछंद, काव्यचर्चा, समीक्षा अशा प्रकारचे लेखन 'प्रतिभा'ने दिले. समीक्षेत गूढवाद विलकूल नव्हता.

लघुकथेच्या क्षेत्रात ना. सी. फडके, य.

गो. जोशी, खांडेकर, वामनराव चोरघडे यांची 'काचेची किमया' व इतर ८-९ कथा, कुसुमावती देशपांडे यांच्या थोड्याशा लघुकथा अशा ८२ लघुकथा लेखकांचे लेखन यांत आले. पु. भा. भावेंची 'पाखरू' ही कथा यात प्रसिद्ध झाली. पाखराला माणसाचा विटाळ होतो, त्यानंतर त्या पाखराला बाकीची पाखरे चोचीने ठार मारतात आणि त्याचे विटाळलेले रक्तही चोच गवताला पुसून स्वच्छ करतात... अशा आशयाची ही कथा. या कथेवर नंतर वेडीवाकडी टीकाही झाली.

त्या काळात लेखिकांचा एक वर्ग निर्माण होत होता. १४ लेखिकांनी 'प्रतिभा'मध्ये लेखन केलेले आहे. तसेच भा. रा. भागवत यांच्या बालकथा, रानडे, कॅप्टन लिमये यांच्या विज्ञानकथा, मर्देकर, बालकवींच्या कथा, लक्ष्मणराव सरदेसाईंच्या ७-८ कथा प्रतिभेत आल्या तर रूपककथांची सुरुवात याच नियतकालिकात झाली. 'लघुत्तम कथा' हा नवा वाङ्मयप्रकारही रूढ करण्याचा प्रतिभेने प्रयत्न केला ग. रा. बाळ यांच्या '५१ व्या वाढदिवसाची भेट' 'आजोबाची युक्ती' यासारख्या विनोदी कथाही प्रकाशित झाल्या. वाडेकर यानी फडक्याचे व्यक्तिचित्र रेखाटले होते. 'तत्त्वज्ञान हे व्यसनासारखे (smokes) आहे' असे ते म्हणत. या व्यक्तिचित्रात फडक्याना शून्यावर आणून ठेवले होते.

साहित्य समीक्षा

'इदू कवि-सरला भोळे' हीवामन मल्हारानी अवघ्या दोन महिन्यात लिहिलेली कादंबरी 'प्रतिभा'त प्रसिद्ध झाली. लघुनिबंधात हुकमी प्रकार असणारे खांडेकर, अनंत काणेकरांचा 'सुटलेले तारे', रॉय किणीकराचे दोन लघुनिबंध अनंत अंतरकराचे तीन-चार लघुनिबंध, ना. सी. फडके व कुसुमावती देशपांडे यांचे एकेक लघुनिबंध यात प्रसिद्ध झाले. रा. भी. जोशीचे लघुनिबंध व कथा, चित्रकार केळकराचे लघुनिबंध यातून आले. पुढे प्रभाकर पाध्यांची समीक्षा, पश्चिमेकडचे वारे ही पाश्चात्य वाङ्मयसेवकाची, विचाराची लेखमाला, रशियन साहित्यावरील विचार आदी लेखन प्रसिद्ध झाले.

‘प्रतिभा’ने ‘शब्दचित्र’ हा एक व्यक्ति-दर्शनात्मक व प्रसंगदर्शनात्मक असा वेगळा प्रकार साहित्यात आणला. यात विठ्ठलराव भाडगीळाचे, ‘चार म्हातारे’ प्रसिद्ध झाले. यात एक ‘म्हातारे गाधी’ म्हणून महात्मा-जीचे शब्दचित्र आहे.

१९३४ ला ‘प्रतिभा’ने छापलेली निनावी लेखकाची एकच ‘एकाकिका’ आहे तर श्रीपाद कृष्णानी लिहिलेले आत्मचरित्र प्रति-भेत प्रसिद्ध झाले.

‘प्रतिभा’ने समीक्षा क्षेत्रात, कला म्हणजे काय ? ती आनंददायी असावी की जीव-नानुभवाला अनुषंगून असावी ? हा वाद चालवला. तसेच पुरोगामी व प्रतिगामीकला-नीती-अनीती यावर केळकर, केतकर लिहिले होते. यातूनच श्लील-अश्लील हा वाद, पाश्चात्य साहित्याचा परामर्श, मार्क्स-फ्राईड याचा परिणाम मांडले गेले. ‘साहित्य व ससार’ ही फडक्याची लेखमाला, पाठ्येनी मांडलेली कलेची क्षितिजे, ‘कलेचा उद्भव’ या तांब्याच्या लेखाला पायाभूत मानून त्यावर वाद चालवला त्यात कलानीतीवाद, ध्येयवाद यावर बामन मल्हारचे चांगले लेखन झाले आहे.

‘प्रतिभा’चं आयुष्य इतमिन ४॥ वर्षांचं आहे. जुलै १९३७ ला तिचा अखेरचा अंक निघाला. जानेवारी १९३४ पासून हरिभाऊ मोटे संपादक झाले. त्या अगोदर खानोलकर, कुलकर्णी, के नारायण काळे हे तिचे संपादक होते. आर्थिक अडचणीमुळे त्यांनी ‘प्रतिभा’ हरिभाऊना विकले. याचे एकूण १०८ अंक निघाले. त्यात १०९ कविता प्रसिद्ध झाल्या. पैकी पहिल्याच वर्षी ३६ कविता आल्या, तर शेवटच्या सात महिन्यात फक्त ३ कविता आल्या. कारण हरिभाऊंनी कविता कमी केली व समीक्षा, कथा यांच्याकडे जास्त लक्ष दिले. ते म्हणत, ‘लोकाना मला त्याची आहे तशीच अभिरुची ठेवून जड न देता खुसखुशीत द्यायचय.’ पुढे के. नारायण काळे यांचीही एक कथा हरिभाऊंनी नाकारली व ‘मला वाचकाची नाडी ठाऊक आहे,’ अशी प्रतिक्रियाही व्यक्त केली.

प्रतिभेने साहित्य आणि समीक्षा ही दोन प्रमुख अंगे साभाळली. साडेचार वर्षांच्या आयुष्यात सुमारे २० सदरे चालवली. ही सदरे संपूर्ण काळ नव्हती. तरीही मधून-

अधून ही सदरे प्रसिद्ध होत. त्यामध्ये साहि-त्याची दैनंदिनी, व्यक्तिवृत्तविचार, बाड्मयीन वृत्त, पश्चिमेचे वारे, प्रतिभेचा पत्रव्यवहार, बाण आणि बुडबुडे, हास-परिहास-उपहास, चित्रे, गुप्तकालीन चित्रे, प्रतिभेच्या न्यायमदिरात रामशास्त्री, ही प्रमुख सदरे होती. पैकी हास-परिहास-उप-हास हे चुरचुरीत सदर वि. ह. कुलकर्णी ‘सुहास’ या नावाने लिहीत.

हरिभाऊंनी एका पत्रावरून वा. रा. देशपांडे यांना हेरले. त्यांच्याकडून ‘प्रति-भेच्या न्यायमदिरात रामशास्त्री’ हे सदर अखेरपर्यंत लिहून घेतले. या सदरातून बाड्मयीन क्षेत्रातील षडामोडीचा खुसखुशीत सवाद असे बाड्मय क्षेत्रात चांगला न्याय देण्याचा प्रयत्न या सदरातून असे. खांडेकर अत्यंत कठोर टीका करीत, म्हणून त्याच्या-वरही कठोर टीका परखडपणे न्यायमदिरात केली जात असे व चांगला न्याय द्यायचा दृष्टिकोन मांडला जात असे.

अशाच प्रकारचे ‘चोरबाजारातल्या चिजा’ हे सदर चालवले जात असे. त्यातून शाम ओक यांनी रशियन, ब्रिटिश, अमेरिकन अशा १६ कथांची भाषातरे दिली आहेत. प्रतिभेतून कृष्णाबाई मोटेंच्या कथा, बी. रघुनाथ, विभावरी शिरूरकर या नवीन प्रकारच्या अभिव्यक्ती घेऊन लेखन करणा-ऱ्याचे लेखनही प्रसिद्ध झाले आहे.

सत्यकथा

व्याख्यानमालेचे नववे पुष्प ‘सत्यकथा’ नियतकालिकावर प्रसिद्ध समीक्षक प्रा. प्र. ना. पराजपे यांनी गुफले.

‘सत्यकथा’ हे नियतकालिक नोव्हेंबर १९३३ ला सुरू झाले. चालक द. श. कुलकर्णी यांनी ते काढले. द. शं. कुलकर्णी याचा चित्रपट क्षेत्राशी जवळचा संबंध होता. त्यावेळी ‘सत्यकथा’ आजच्या ‘सोबत’ साप्ताहिकाच्या आकाराचा निघे. त्यात चित्रतारकाची, चित्रपटदृश्याची छायाचित्रे असत. शब्दकोडेही असे. कारण ‘True Stories’ या अमेरिकन मासिकाचा आदर्श ‘सत्यकथा’ साठी ठेवला गेला होता.

नोव्हेंबरनंतर डिसेंबर १९३३ व जाने-वारी १९३४ हे अंक मिळतात. एका अंकावर

मो. ग. रागणेकरांचे संपादक म्हणून नाव आहे. फेब्रु. १९३४ ते एप्रिल १९३६ या काळातील अंक निघाले की नाहीत याबाबत अनिश्चितता आहे. १९३६ पर्यंत सत्यकथेची मालकी ‘मौज’ कडे नव्हती. नंतर द. पु., वि. पु. भागवतबघूनी ती विकत घेतली. १९५२ पर्यंत सत्यकथेचे आरंभवर्ष म्हणून १९३६ धरले जाई. परंतु नंतर १९३३ चे अंक मिळाल्यानंतर १९५२ पासून सत्यकथेचे अंकावरील वय १९३३ हे आरंभवर्ष मानून मांडले जाऊ लागले. तर फेब्रुवारीऐवजी नोव्हेंबरचा अंक सत्यकथेचा ‘वर्षारंभ अंक’ म्हणून प्रकाशित होऊ लागला. मौजची, ‘प्रभात’, ‘दैनिक’, ‘सत्यकथा’ मासिक व ‘मौज’ साप्ताहिक ही तीन प्रकाशने होती. ‘प्रभात’ १९५० ला बंद झाले. १९६० ला ‘मौज’ साप्ताहिकही बंद पडले.

नववाड्मयाची सत्यकथेवर जरी छाप असली तरी सत्यकथेने सर्व प्रकारचे वाड्मय दिलेले आहे.

सत्यकथेने प्रथमपासूनच काळाशी अनुबंध तोडलेले नाहीत. सत्यकथा अतिवाड्मयीन भूमिका घेते हा मढेंकराचा आरोप अपसमज ठरतो. त्यात सामाजिक, राजकीय स्थिती-चेही भान राखलेले आढळते. विशेषतः १९४३ नंतर हे लेखन व सांस्कृतिक स्वरू-पाचे लेखन प्रसिद्ध होत गेले १९४७ साली ऑगस्टच्या अंकात रामधाने सिंह दिनकर याचा ‘पाकिस्तानच्या निर्मितीमागील साहित्यिक भूमिका’ व इकबाल याचा ‘जिनाची भूमिका’ हा लेख व स्वातंत्र्य सोहळ्याचा दिल्लीतील वृत्तांतही छापला आहे. १९४३ नंतर दलालाची चित्रे मुखपृष्ठावर येत गेली. नंतर नंतर छायाचित्रे व रेखाचित्रेही येऊ लागली, ‘सत्यकथा’ ही अक्षर वेगवेगळ्या टाईपात मुखपृष्ठावर येत. मानवाच्या चद्र-रोहणाच्यावेळच्या अंकाचे मुखपृष्ठ अपोलो यानाने मानवाने चंद्रावर ठेवलेल्या पावलाच्या फोटोचे आहे.

यात सगीत, शिल्प, रंगकला इत्यादीवर लेखन प्रसिद्ध झाले आहे. वा. र. सुठण-करांची पाश्चात्य चित्रकारांची ओळख करून देणारी लेखमाला १९५० मध्ये प्रसिद्ध झाली. कुमार गंधर्वाची परीक्षणेही सत्यकथेतून आली आहेत.

मात्र १९४७ नंतर सत्यकथेने वाड्मयीन

भूमिका घेण्याकडे लक्ष दिले. नववाङ्मयाशी जवळीक केली. रविकिरण मंडळावर कठोर टीका लेखन करणारे यशवंताचे लेखही सत्य-कथेने दिले. यशवंत व सत्यकथेची वाङ्मयीन दृष्टी यात मोठा फरक असतानाही यशवंताच्या कविता सत्यकथेच्या दर दिवाळी अंकात असत.

१९६० साली सत्यकथा पुन्हा बदलली. दरबदलाचे वेळी सत्यकथेचा आकारही लहान मोठा होत होता. ६२ पासून सत्यकथेनं आपल्या अंकातील लेखनाची सूची छापयला सुरुवात केली. तर १९६९ पासून 'परिक्रमा' हे त्याच स्वरूपाचे सदर चालू केले.

१९६० पासून 'शब्द' या अ-नियतकालिकांचा काळ सुरू झाला. तेव्हापासूनच सत्य-कथेला विरोध वाढत गेला. या काळापर्यंत सत्यकथेने वाङ्मयाच्या क्षेत्रात आपला इब-दबा, वचक निर्माण केला होता. त्यामुळेच १ मार्च १९६९ ला काही तामसी तरुणांनी सत्यकथेची होळी केली. सतीश कळसेकर, राजा ढाले या मंडळींनी 'चक्रवर्ती' या दैनिकात त्याबद्दल खुलासा केला. राजा ढालेचा 'सत्यकथेची सत्यकथा' हा सत्य-कथेवरील अनेक आक्षेप करणारा लेख यात प्रसिद्ध करण्यात आला.

सत्यकथेने प्रथम परिचित साहित्यिकांनी लिहावे हा आग्रह ठेवला होता. त्यामुळे माडखोलकर आदीसह मराठीतील बहुतेक लेखकांचे लेखन सत्यकथेतून प्रसिद्ध झाले. १९६० ते ६५ या काळात नियमित संपादकीय लिहिले जात असे. त्यात वेळगाव साहित्य संमेलन, साहित्यिक यावर लेखन असे. या काळात गाडगीळ, गोखले, इंदिरा सत, मर्देकर ही पहिली पिढी भावळत होती. त्या पुढच्या पिढीने तेवढे कंसदार लेखन केले नाही. तरुण लेखक सत्यकथेकडे वळणे अवघड होऊन बसले. डावा दृष्टिकोन तरुण पिढीला जवळचा वाटू लागला होता. प्रस्था-पिताविरुद्ध बंडखोरीची भाषा बोलली जात होती. अनियतकालिकांच्या प्रवाहाचा दृष्टि-कोन बळावत होता. तामसी तरुणामध्येही दोन गट होते. चंद्रकान खोत आदी मंडळीचे म्हणणे असे की प्रस्थापितांचा नाश त्यांच्या पोटात घुसून केला पाहिजे. त्यासाठी सत्य-कथेतून लिहिल पाहिजे. तर काहींचा दृष्टि-कोन असा असे की बाहेर राहून परामव

करणेच योग्य होईल. अशा रीतीने राजकीय भूमिकेतून सामाजिक भूमिका तयार झाली, व वाङ्मयीन भूमिकेतून राजकीय भूमिका तयार झाली. यातूनच पॅन्थरची स्थापना झाली. हा दोन भूमिकांमधला संघर्ष न राहता दोन जीवनदृष्टीमधला संघर्ष बनला. १९७२-७३ च्या नंतर हा अनियतकालिकाचा प्रवाह आटला.

संपादकाप्रमाणेच सत्यकथेच्या राहणीत वागण्यात बदल आढळतो. प्रथम द. शं. कुलकर्णी, नंतर द. पु. भागवत, पुढे वि. पु. भागवत आले. त्याची भूमिका सांस्कृतिक होती. स्वातंत्र्य अकामध्ये त्यांनी नाग-रीकांच्या जबाबदाऱ्यावर संपादकीय लिहिले. वि. पु. ची भूमिका ही जागृत नागरिकाची होती.

अनेक आदर्श

श्री. पु. भागवताच १९४५-४६ चे दिवाळी अंक व ४७ ते ६०-६५ पर्यंत संपादन सत्यकथेला लाभलं. श्री. पु. नी साहि-त्याला जीवनाच्या केंद्रस्थानी मानणारी दृष्टी ठेवली होती. त्याचबरोबर सामाजिक व राजकीय जाणीवही ठेवली होती. या काळातील सत्यकथेच संपादन रंगलेल दिसतं. त्यात उत्स्फूर्तपणा, उत्साहीपणा होता. श्री. पु. चा लेखकाशी सतत संपर्क असे. ते अनेकाना लिहायला प्रवृत्त करित. ६५ नंतर हळूहळू लक्ष कमी केले. या काळानंतर संपादकांनी 'लेखन पाठवा' असे पत्र लेखकाला लिहिलेले नाही. सत्यकथेच्या आयुष्यात संपादकांच्या दोन्ही दृष्टी सापडतात. १९६५ पूर्वी साहित्य गोळा करणारा व सस्कार करणारा संपादक अशी भूमिका व त्यानंतर फक्त सस्कार करणारा तो संपादक अशी भूमिका आढळते.

१९५० च्या पूर्वीच्या अंकात वर्षातून ९० कथा प्रकाशित होत. एका अंकात ७-७, ८-८ कथा येत. नंतर ६० ते ७० पर्यंतही ७-८ कथा येत, पण पुढे लेखांचे प्रमाण वाढले व २-३ अशा कथा येऊ लागल्या. ६८-६९ पासून राम पटवर्धन कार्यकारी संपादक म्हणून काम पाहू लागले होते.

सत्यकथेतून कलाकृतीची समीक्षा, मर्देकराचा गाडगीळांवरील लेख, कवीपरिचयही प्रसिद्ध झाले. पुढे सौंदर्यशास्त्रावरील लेख

वाढले. सत्यकथेनं स्वतःवरची, स्वतः प्रका-शित केलेल्या लेखावरील टीकाही छापली आहे. प्रभाकर पाध्याचे सौंदर्यशास्त्रावरील लेख सत्यकथेन छापले. वा. ल. कुलकर्णीची लेखमाला, शितू, पडघवली या कादंबऱ्या, अनेक उत्कृष्ट कथा, लेख सत्यकथेतून प्रसिद्ध झाले.

पुढे लेखनाचा ओघ आटू लागला. मधु मंगेश कर्णिक, जयवंत दळवी यासारखे सत्य-कथेतून पुढे आलेले लेखकही नंतर 'सत्य-कथे'तून लिहिनासे झाले. 'सत्यकथेतून विविधतापूर्ण लेखन प्रसिद्ध करावे लागले हे दुर्दैव आहे' असे राम पटवर्धनानी उद्गार काढलेले होते. कारण या विविधतापूर्ण लेख-नाला इतरत्र प्रसिद्धी मिळत नव्हती. अर्थात सत्यकथेची प्रतिष्ठा हेही त्याला एक कारण होते; परंतु त्यामुळे नव्या लेखकांच्या साहि-त्याच्या वाटघाला येणाऱ्या पानावर मर्यादा पडत.

महायुद्ध काळापासून कागद महागला. सत्यकथेचा तोटा दर महिन्याला ५ ते ८ हजारावर गेला. १९७४ पर्यंत १२०० ते १४०० एवढेच सभासद वर्गणीदार सत्य-कथेच्या पदरी होते वर्गणीदार वाढले नाहीत परंतु तिचा खर्च २० हजारावरून १। लाखा-वर गेला.

पुढे पुढे वाचक आणि सत्यकथा यांत एक दरी निर्माण झाली.

सत्यकथा मापदंड, मानदंड बनली होती. इतर मासिके सत्यकथेचे लेखक 'चांगले' म्हणून पकडीत. अनेक लेखक 'किलॉस्कर' कडे वळले. सत्यकथा ही साहित्य जीवन, साहित्य व्यवहाराचे प्रतिक मानले जाई. अनिल अवचट, आनंद यावबांसारखे लेखक सत्यकथेने दिले. मात्र भारत सासणे, भालचंद्र नेमाडे यांनी सत्यकथेत कधीही लिहिले नाही तरीही ते पुढे आले.

सत्यकथेने नेहमीच व्यक्तिपेक्षा तत्त्व श्रेष्ठ मानले. एका संपादकीयात तसा उल्लेखही आहे. इतर कोणी सत्यकथेवर टीका केली तरीही सत्यकथेने त्यावर प्रतिक्रियाही व्यक्त केली नाही. चित्रं बहूमोल लेखन सत्यकथेत आले; पण त्यांनी 'चक्रवर्ती' मध्ये सत्यकथे-बद्दल असंभ्य उद्गार काढले; पण सत्य-कथेने आपले तत्व कटाक्षाने पाळले, जाणीव-पूर्वक जोपासले.

वाङ्मयीन क्षेत्रातील छपाईपासून ते सजावट, रेखांकनकारांचा उल्लेख असे अनेक आदर्श सत्यकथेने दिलेले आहेत.

रंगभूमी

शारदीय व्याख्यानमालेतील अखेरचे आणि दहावे पुष्प डॉ. रा. शं. वाळिंबे यांनी 'रंगभूमी' या नियतकालिकाबद्दल विवेचन करताना गुफले.

'मासिक' रंगभूमीचा पहिला अंक ऑगस्ट १९०७ मध्ये निघाला. शंकर बापूजी मुजुमदार यांनी हे मासिक काढले. किलॉस्कर नाटक मंडळीचे ते मॅनेजर होते. व्यवहारचतुर, सर्व बारकावे आत्मसात केलेला, एक दरारा असणारा हा गृहस्थ होता.

१९०३-०४ ला अनंत वामन बरवे यांनी 'नाट्यकला' हे नियतकालिक सुरू केले. तर १९०३ ला आप्पाजी विष्णू कुलकर्णींचा 'मराठी रंगभूमी' हा पहिला आणि उत्कृष्ट समीक्षा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्यावर श्री. कृ. कोल्हटकरांनी विविध ज्ञान विस्तारमधून टीकाही केली.

या काळात केवळ रंगभूमीला वाहिलेले

असं मासिक नव्हते. रत्नागिरीतून 'निबंध-चंद्रिका' निघे. त्यातून वाचकाला प्रथम शेक्सपियरची ओळख करून दिली. विविध ज्ञान विस्तारमधूनही काही लेखन येत असे. नाट्यसंहिता, प्रेक्षक व नट, नाटककार यांचे संबंध, मासिक, पुस्तके, नाटककार यांचे संबंध, नाट्यशास्त्र, पाश्चात्यांच्या रंगभूमीचे परिणाम, चरित्रे, नाट्यशास्त्र इत्यादींचा परिचय करून देण्याच्या उद्देशाने 'रंगभूमी' सुरू केली.

नाटक कंपन्या सतत फिरत्या असतानाही या व्यापातून लेख, संपादन, पोच ही अवघड प्रक्रिया पार पाडीत. शंकर बापूजींनी हे काम सेवाव्रताने पार पाडले. नाटक कस पहायचं? कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहायचं?... हे प्रेक्षकाला कळलं पाहिजे. तो सुबुद्ध झाला पाहिजे, तसेच नटही अभिनयात वाक्बगार जाणीवदार व्हायला हवेत यासाठी माध्यमाची गरज भासत होती.

यावेळी महाराष्ट्र नाटक मंडळीने पायंडा पाडला की नटांच्या सक्तीच्या हजेरीत अंबक सिताराम ऊर्फ आण्णासाहेब कारखानीसारख्या चांगल्या समीक्षकाशी चर्चा करावयाची.

१९०५ ला अनंत वामन बरवे यांनी 'भारत नाट्य समाज' ही नवी संस्था काढली.

उत्तम चरित्रे

'रंगभूमी'चा पहिला अंक ४८ पानी होता. तर रंगभूमीच्या प्रत्येक विशेषांकावर नाट्य संमेलनात चर्चा होत असे.

गडकरी याच काळात किलॉस्कर मंडळीत शिक्षक म्हणून आले. नाटक कसे पाहावे? नाटक कसे लिहावे? यावर व 'नट आणि समाज' असे लेख त्यांनी टोपण नावाने लिहिले. त्यांना रंगभूमीच्या संपादकीय, व्यवस्थापकीय मंडळावर घेतले होते. पुढे गडकरींनी पुण्यप्रभाव लिहून नाट्य लेखनाच्या क्षेत्रात पदार्पण केले. रंगभूमीने ५० विषय हाताळले. पुढे नाट्यपरिषदेने नाटक हे मासिक काढले. ते फसलेही.

'रंगभूमी'साठी शंकरराव प्रत्येक अंकात त्या त्या कालखंडातील नाणवलेल्या लेखकांकडून मोबदला न देता लेख घेत. नाटक

मंडळीच्या बदलत्या मुक्कामातूनही या गोष्टी बऱ्याच अवघड होत्या.

'रंगभूमी' जागृती, प्रबोधनासाठी होते. टीकाकार, वृत्तपत्रे यांच्याशी नट, नाटककार नाटकमंडळीचे संबंध कसे असावेत? याबाबत अकोल्याचे रावसाहेब बापट यांचा लेख रंगभूमीत आला. तसेच कालिदासाच्या 'शाकुंतल'चा परिचय, पाश्चात्य नाटकाचेही परिचय रंगभूमीने दिले... शेक्सपियर आदिंच्या आनुषंगाने नाटकाचे भर्म उकलून दाखवले.

अगोदरच 'निबंधचंद्रिकेने' नाटक सुखांत की दुखात हा वाद निर्माण केला होता. त्यावर रंगभूमीने चर्चा दिली. तर अनंत वामन बरवेंनी 'रंगभूमी'द्वारे नाट्य-शिक्षणाच्या शाळाचा आग्रह धरला.

या काळात नाट्यप्रेक्षक फारच चोखंदळ होते. अमरावती, नागपूरकरांनी किलॉस्कर मंडळीचे प्रयोग बंद पाडलेले होते.

'अभिनयात गाण्यामुळे दुर्लक्ष होते काय?' ही चर्चा रंगभूमीने दिली. त्यात गाणाऱ्या नटाने कसा अभिनय करावा?' यावरही लेख छापले.

१८४३ चे विष्णूदास भावे, त्यांची कर्तबगारी, नाटकांचे स्वरूप याबाबतची माहिती शंकररावांनी 'रंगभूमी'तून उपलब्ध करून दिली. परशुरामतात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री राजवाडे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, बजाबा रामचंद्र प्रधान, जठार आदि लोकांचा परिचय 'रंगभूमी'तून प्रसिद्ध झाला. या लोकांची माहिती 'रंगभूमी'ने दिली नसती तर आज ती उपलब्ध होणे अवघड होते. आण्णासाहेब किलॉस्करांचे अप्रतिम चरित्र, बाबूराव कोल्हटकरांचेही चरित्र 'रंगभूमी'त प्रसिद्ध झाले. अहिताग्नी राजवाडे, इतर कलावंतांची, १९१६ पर्यंतच्या सर्व नटांची, नाटककारांची चरित्रे दिली. त्यात गडकरी, कोल्हटकर, नट नारायणराव जोगळेकर यांचा समावेश आहे.

मात्र वाळिंबे शंकररावांच्यावरच भरपूर बोलले. गडकरीवरही नाट्यसुष्टीवरच बोलले. नट, अभिनय यांवरही बोलले. त्यामुळे 'रंगभूमी'च्या वाङ्मयीन कार्या-ऐवजी गडकरी आख्यान, शंकररावाख्यानच ऐकायला मिळाले.

प्रतिकूल निसर्ग
जीवघेणी उपासमार
सहकाऱ्याचे मृत्यू
भयाण एकाकीपणा, त्यावर
मात करून, चार हजार मैलाची
पायपीट करून ते कैदी
भारतात पोचले.
कसे?
दुसऱ्या महायुद्धातील
एक चित्तथरारक पलायन कथा

**मला
निसटलंच
पाहिजे !**

अनुवाद : श्रीकांत लागू
वीस रूपये

राजहंस प्रकाशन
१०२५ सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०

राजकारण । अर्थकारण । क्रीडा । व्यक्ती । प्रसंग

अनिल शिंदे

□

देशातल्या

राजकीय घडामोडी

१९८५ चा सूर्य उगवत असतानाच भारत वर्षात एक नवे पर्व सुरू झाले; नव्या नेतृत्वाखाली सुरू झाले. १९८४ च्या अखेरीस झालेल्या निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेसला जबरदस्त यश मिळून त्याच्या ४०१ खासदारांच्या सहाय्याने आठवी लोकसभा तयार झाली आणि शेवटपर्यंत एकीकरणावर वाद घातलेले विरोधी पक्ष पार भुईसपाट झाले. इंदिरा हत्येनंतर असुरक्षित वाटणाऱ्या जनतेला सुरक्षिततेचे आश्वासन इ. कां. ने दिले नि जादुई कांडी फिरली व भुईसपाट होऊ पाहणाऱ्या इ.कां.ला ऐतिहासिक यश मिळाले आणि मग तरुण पंतप्रधान राजीव गांधी आपल्या तरुण खासदारांसह १९८४ च्या मावळत्या सूर्यास सामोरे गेले तर १९८५ च्या जगवत्या सूर्यास अर्ध्या देण्यासाठी आपले नवे मन्त्रिमंडळ घेऊन सिद्ध झाले.

१९८५ च्या पहाटेच्या या घटनेपासून डिसेंबरपर्यंतच्या एकूण प्रवासावर नजर टाकता असे दिसते की राजकीय दृष्टीने विचार करता हे वर्ष घटनांचे वर्ष होते. प्रत्येक महिन्यात काही ना नाही लक्षणीय घटना घडलेली आहेच असे दिसते.

राजकारण म्हटलं की गलिच्छपणा ढोळ्यासमोर यायचा पण या वर्षाच्या प्रारंभीच ज्या घटना घडल्या त्यावरून राजकारणातही एक निकोप स्पर्धा खेळता येऊ शकते, नैतिक विजय मिळविता येऊ शकतात याची एक झलक पहावयास मिळाली. ही झलक दिसली कर्नाटकचे

मुख्यमंत्री रामकृष्ण हेगडे व पंतप्रधान राजीव गांधी या दोहोच्या परस्पर खेळ्या-मधून. राजीव लाटेत कर्नाटकही सुटला नाही. २८ जागांपैकी २४ जागा इ. कां. ने खिशात टाकल्या आणि त्याही, राज्यात जनता सरकार असताना. रामकृष्ण हेगडे यांनी २९ डिसेंबरला (१९८४) लगेच आपला राजिनामा जाहीर केला. त्यांनी पराभवाची नैतिक जबाबदारी स्वीकारली होती. अर्थात हा राजिनामा सरळ नव्हता. तर ती एक खेळीच होती. विधानसभेच्या निवडणुकी-साठीचा तो पहिला डावपेच होता; पण पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी वातावरण गढूळ न होऊ देता हेगडेवरच निवडणुका होईपर्यंत सत्ता सांभाळण्याचे कार्य सोपविले. हीही एक खेळीच होती; पण अर्थात यात शेवटी यशाचे माप मात्र हेगडेच्या पदरात पडले नि विधानसभेच्या निवडणुकीत त्याचाच विजय झाला.

अर्थात १९८५ मधील राज्यवार राजकारण आपण नंतर पाहणार आहोतच. त्यापूर्वी राष्ट्रीय पातळीवरच्या ठळक घटना पाहणे योग्य ठरेल.

मन्त्रिमंडळाच्या स्थापनेनंतर राजीव गांधी यांनी सर्वात महात्माची गोष्ट (स्वतःच्या सोयीची) जर कोणती करून घेतली असेल तर ती म्हणजे पक्षातर बंदी विधेयक संसदेत आणले. विरोधक इतके दिवस ते विधेयक आणा म्हणतच होते. मग फारशी चर्चा न करतात हे विधेयक ४०१ खासदारांच्या सहाय्याने व आपले ऐकले या आनंदात न्हाऊन निघावेल्या जनता पक्षातील मधू दंडवते यांच्यासारख्या जागरूक खासदारानेही आपल्याला भडभडून आल्याचे म्हणून 'म. गांधीची याद आल्याचं' आपल्या भाषणात जाहीर करून टाकले. हे विधेयक

(आता कायदा) नीट पाहिले तर हा एक एकतर्फी काँजवे असल्यासारखे वाटते. पक्षातर व पक्षविघटन या शब्दात घोळ निर्माण करून इ. कां. मजबूत करून टाकण्यात राजीवजीना चांगलेच यश मिळाले यात शंका नाही.

यानंतर मग पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी विरोधक जे जे म्हणतील ते ते करून टाकून त्यांची तोंडे बंद करून टाकण्याचा सपाटाच सुरू केला ते जेव्हा सत्तेवर आले तेव्हा अनेक वर्षे भिजत पडलेले दोन प्रश्न आता आणखी चिघळायच्या मार्गावर होते. हे प्रश्न म्हणजे पंजाबचा प्रश्न नि आसा-मचा प्रश्न. त्यात गुजरातमधला राखीव जागांचा प्रश्न चिघळू लागला होता. या प्रश्नांना सोडविण्याच्या दृष्टीने मग केंद्रातून एकामागोमाग एक प्रयत्न सातत्य राखून होत गेले.

राष्ट्रीय काँग्रेसची शाताब्दी : खरी राष्ट्रीय काँग्रेस सध्या कोठेच अस्तित्वात नसतानाही त्या काँग्रेसचा वारसा सांगणारे आज त्या स्थापनेचा शताब्दी सोहळा मोठ्या थाटात साजरा करीत आहे. विविध राज्यात तो यापूर्वीच साजरा झाला. दिल्लीत झालेल्या सोहळ्यात म. जवाहरलाल नेहरू व इंदिरा गांधी या स्वर्गीय नेत्याशिवाय काँग्रेसला कोणीच पुढारी-नेता नव्हता की काय असा भासच निर्माण झाला होता.

आता या महिन्याच्या अखेरीस २६ ते २८ तारखाना मुंबईत हा शताब्दी महोत्सव साजरा होत आहे. लाखभर तरी प्रतिनिधी नेते, श्रेष्ठी यासाठी मुंबईत गर्दी करीत आहेत. महालक्ष्मी रेशोर्स, ब्रेवॉन मैदान अनेक ठिकाणे यासाठी सजत आहेत. खा. सुनीलदत्तच्या नेतृत्वाखाली मनोरंजनाच्या कार्यक्रमाची आखणी होत आहे. मुंबईतली

हटिस्म, सामगी कंपन्यांची विश्रामगृहे, मोठ्ठ्या मिळणाऱ्या सर्व जागा या समा-
रोहाने मध्या व्यापल्या आहेत. जुन्या अनेक
काँग्रेस नेत्यांना निमंत्रणेही मेलेली नाहीत.
तुर्नाम उन्माहाचे वातावरण आहे. एक खरे
की मिमेंटच्या या जंगलाने, जखमी माणसाच्या
मानिष्याने मुळातील अफाट जनमागरी काही
दिवसामाठी महामागरी होणार आहे. त्यामुळे
मुंबईच्या एकूण व्यवस्थेवर कोणते परिणाम
होतील हे नंतरच कळेल !

पंजाब प्रश्न : ज्या प्रश्नाने एका पंत-
प्रधानाचा बळी घेतला असा हा प्रश्न (तो
प्रश्न निर्माण करून चिथळवला कोणी हा
प्रश्न वेगळा.) आणि याच प्रश्नामुळे नव्या
पंतप्रधानाच्या निवडून दिले ही गोष्टही तिन-
कीच सत्य आहे. आपण प्रश्न सोडविण्यासाठी
आलो आहोत हे दाखविण्यासाठी केंद्राने या
प्रश्नाच्या अभ्यासासाठी केंद्रीय मंत्रिमंडळ
पानट्रीवरील श्री-मदस्य समिती नेमली.
या समितीने गृहमंत्री शंकरराव चव्हाण,
नियोजनमंत्री कृष्णचंदर पंत यांचा समावेश
होता. येथूनच पंजाब प्रश्नाची तड लावण्यास
प्रारंभ झाला. या समितीने मग पंजाबला
मेट दिली. अकाली नेत्यांच्या भेटी घेतल्या
व त्यानून महत्वाचे असे पुढील मुद्दे स्पष्ट
झाले— इंदिराजीच्या हत्येनंतरच्या दंगलीला
कारणीभूत व प्रत्यक्ष हात असलेल्यांना
शामन व्हावे, चंदिगड पंजाबात समाविष्ट
करावी, विशिष्ट आरोप नमलेल्या शीख
युवकाची सुटका करावी, अटकेच्या भीतीने
पाकिस्तानात परागदा झालेल्यांना सार्वत्रिक
माफी द्यावी, सरकारिया आयोगाने आनंदपूर
साहित्ठ ठराव विचारार्थ ठेवावा.

पुढे काही महिने जवळजवळ जून संपे-
पर्यंत पंजाब प्रश्नाबाबत फारशी प्रगती
दिसली नाही. श्री-मदस्य समिती अपयशी
ठरल्यामाखे दिमून आले. पण जूननंतर
पुन्हा चर्चा सुरू झाली नि २३ जुलैला पंजाब
करार झाला. आणखी एक लक्षणीय घटना
घडली. वाटले आता हा प्रश्न सुटला. पण
नीट विचार केला तर या करारात नवे
काही नव्हते. एक प्रकारे वेळ काढण्याचा
प्रकार होता. कोणताच प्रश्न संपूर्णपणे सुट-
लेला दिसत नव्हता. याचा विचार करू,
यावर आयोग नेमू असाच सूर त्यात दिसला.
पण चर्चेनून प्रश्न सोडविण्याचा लोकशाही

मार्ग यशस्वी झाला याचे श्रेय या करार-
कर्त्यांना दिलेच पाहिजे.

पंजाब प्रश्न सुटला असे म्हणत असता-
नाच व पंजाब करार होऊन जेमेने २०
दिवस उलटले असतानाच २० ऑगस्टला
अकाल नेने संत हरचंदसिंग लोंगोवाल यांची
हत्या झाली. आणि पुन्हा एकदा पंजाब प्रश्न
गंभीर आहे याची झळक दिसली. पण प्रश्न
घमाम लावायचाच हा पण केलेला अम-
ल्याने पंजाबात प्रथम निवडणुका जाहीर
करून त्या अत्यंत गंभीर व तणावपूर्ण
वातावरणात पार पाडण्यात आल्या.

पंजाबातील निवडणुकांच्या जाहीर होण्या-
पासून त्या प्रत्यक्ष घेईपर्यंत पंजाबात बंदुकां-
चेच राज्य होते. पण तरीही २५ सप्टेंबरला
६५ टक्के मतदान झाले व त्यात अकाली
दलाला भरघोस यश मिळाले. केंद्रीय ई. कां.
पक्षाने पंजाबात आपली दुय्यम प्यादी उभी
केली होती, अकाली दलाशी हात मिळवणी
केली होती वगैरे आरोपही झाले. अकाली
दलाने पंजाब विधान सभेच्या ११७ पैकी
७३ जागा जिंकल्या तर ई. कां. ला ३२
जागा मिळाल्या. अपक्ष नेत्यांना मारून
मगळ्या निवडणुकांचे रद्द कराव्यात हा
दहशतवाद्यांचा डाव 'निवडणूक रद्द होणार
नाही' असा वटहुकुम काढल्याने हाणून
पाडण्यात आला होता. त्याचाच परिणाम
शेवटी यशस्वी निवडणुका व अकाली
दलाच्या सूरजितसिंग बर्नाला याच्या नेतृत्वा-
खालील सरकारचा पंजाबात उदय या घटना
घडल्या.

अद्यापही पंजाब निखारा पूर्णपणे विझला
नाही. कधी सुवर्ण मंदिरातल्या मुख्य धर्म-
गुरूवर तर कधी काही बाँबस्फोट यामुळे
या निखार्यावरची राख दूर मारून मध्येच
चटके वमत आहेत.

आसाम प्रश्न : सतत सहा वर्षे अहिसक
मार्गाने लढा देणाऱ्या आसाम विद्यार्थ्यांच्या व
तरुणांच्या सहनशिलतेला व त्यांनी दाखवलेल्या
लोकशाहीवरच्या विश्वासाला खरोखर तोड
नाही. पंजाबात लोकशाहीचे सर्व बंध भुगावून
हिंसाचाराचे थमान सुरू असता गुजरातनेही
शांतता सोडली असताना आसाम मात्र पर-
कीय घुसखोरीबाबत आपला तीव्र लढा
शांततेच्या मार्गानेच लढत होता. त्याचे
फलीत १९८५ मध्ये त्यांना मिळाले.

पंतप्रधान राजीव गांधींनी सत्तेची सूत्रे
हाती घेतात पंजाबप्रमाणेच आसामबरोबरही
चर्चा करण्याचे जाहीर केले. त्याप्रमाणे
चर्चाही झाल्या. प्रारंभीच्या चर्चा दोन्ही बाजू
ताठर राहिल्याने अपयशी ठरल्या. तरी
चर्चेचा मार्ग बंद न करता नव्या फेऱ्या
घेण्यात आल्या. आणि परिणामी १५ ऑगस्ट
१९८५ ला भारताच्या स्वातंत्र्यदिनी, आसाम
लढ्याच्या पन्नास अग्रगण्य नेत्यांना मेळी
अनेक वर्षे भिजत पडलेल्या परकीय घुस-
खोरीच्या संघर्षातून मुक्ती मिळाली. एक
नवा स्वातंत्र्यपूर्व त्यांनी या दिवशी पाहिला.
या दिवशी उभय नेत्यांत समझोता झाला.
१४ ऑगस्टच्या रात्री २ वाजता (१५ च्या
पहाटे) करार संपवून मगच पंतप्रधान
राजीव गांधी या स्वातंत्र्य दिनाच्या रवि-
किरणात देशाला संदेश देण्यास उभे राहिले.

या करारानुसार मग १ जानेवारी १९६६
हे परकीय नागरिक ठरविण्याचे आघारवचं
मानले गेले. जानेवारी १९६६ ते मार्च
१९७१ या काळात आसामात आलेल्यांची
नावे मात्र मतदार याद्यात लगेच समाविष्ट
केली जाणार नाहीत. त्यासाठी त्यांना दहा
वर्षे यात्रावे लागेल आणि मार्च १९७१ नंतर
आलेल्यांना मात्र परकीय ठरविण्यात येईल.

या करारानंतर मग पुढचे पाऊल होते
आसामात निवडणूक घेणे. आणि तीही लगेच
दोन महिन्यात जाहीर करण्यात आली. १६
डिसेंबरला आसामात मतदान झाले. आसाम
आंदोलनात भाग घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी व
तरुणांनी आसाम गण परिषद पक्ष उभासून
इंदिरा काँग्रेसला व विशेषतः सैकिया सर-
कारला गद्द दिला.

आसाम खरोखरच निवडणुकीसाठी व्याकु-
ळला होता हे आता स्पष्ट झालं. लांबच
लांब रागा अधीर मतदारांनी लावल्या होत्या.
७५ ते ८० टक्के लोकांनी मतदान केले.
अक्षरशः मध्यरात्रीपर्यंत मतदान चालू होते.
भारतात मतदानाबाबतचे हे प्रेम खरोखर
अत्यंत विलोभनीय आहे जगात सर्वत्र दंडुके-
शाही बोकळली आहे या पाश्चंभूमीवर हे
चित्र खूपच आशादायी आहे.

आसाम लढ्यातील प्रफुल्ल महंत, पुखन,
या अतिरथींनी, लोकशाहीच्या खऱ्या जात्यानी
या निवडणुकीत लक्षणीय विजय मिळविले.
मात्रो मुख्यमंत्री सैकिया यांची विजय मिळ-

वता मिळवता त्रेधा तिरपिट उडाली. जेमेम ८ हजार मतांच्या आघाडीने ते विजय मिळवू शकले.

आसामात प्रथमच आता एक प्रादेशिक पक्ष सत्तेवर येणार हे चित्र आता आहे.

या निवडणुकीमुळे इ. कां. चा हा निर्णय चुकला किंवा काय याबाबत आता त्यांच्यातच जोरदार चर्चा सुरू आहे. सैकिया आसाम करारालाच नावे ठेवू लागले आहेत. एकूण पराभव सहन होत नाही हे स्पष्ट आहे.

गुजरात : १९८५ मध्ये जी राज्ये वेगवेगळ्या कारणानी प्रकाश शोतात राहिली त्यात या नावाचा समावेश होतो. राखीव जागा विरोधी आंदोलनाने घेतलेले शेकडो बळी हे या राज्याचे वैशिष्ट्य. या आंदोलनात मुख्यमंत्री बदलले. माधवसिंह सोळंकीच्या जागी अमरसिंह चौधरी आले. घोषणा झाल्या. पण आंदोलन सपले नव्हते. मध्यंतरी दोन महिने गुजरात शांत वाटत असताच गुजरात आंदोलक व राज्य सरकार यातील करारपूर्तीच्या मागणीमुळे, ११ वीच्या राखीव जागांबाबत, रोस्टर पद्धतीच्या घोळाबाबत निर्माण झालेल्या घोळामुळे पुन्हा एकदा हे आंदोलन छेडले गेले. पाहू या हे नवे चौधरीसाहेब हा प्रश्न कसा हाताळतायत ते. सर्वोच्च न्यायालयाने तुरास तरी राखीव जागाबाबत कोणताही बदल करू नये असा आदेश दिला आहे. मात्र राखीव जागांचा हा प्रश्न शेवटी संपूर्णतया आधिक प्रश्नाशी निगडित आहे. बढती, नोकऱ्याची उपलब्धता यामुळे एकाला संकलत तर दुसऱ्याला चिमटा या प्रकारामुळे ही आंदोलन समस्या सोडविणे थोडे बिकटच आहे.

मंत्रिमंडळाची पुनर्रचना : आजपर्यंत पक्षातला असंतोषी गट थोपविण्यासाठी किंवा एखाद्याचे वर्तन रुचले नाही म्हणून किंवा अशाच खऱ्या अर्थाने महत्त्वपूर्ण नसलेल्या कारणाने मंत्रिमंडळात बदल, वाढ वा पुनर्रचना या अनेक वेळा करण्यात आल्या आहेत. परंतु यावर्षी पहिल्या मंत्रिमंडळाचे ९ महिने काम पाहिल्यानंतर त्यातील तृटी

समजावून घेऊन राजीव गांधींनी आपल्या मंत्रिमंडळाची जी पुनर्रचना केली ती आजपर्यंतची खरी पुनर्रचना म्हणून संबोधता येईल.

या नव्या रचनेत परस्परांशी वनिष्ट संबंध असणाऱ्या खात्यांना एका व्यापक विभागात टाकण्यात आले, ज्यामुळे परस्पर विनिमय, सहकार्य याचा वाव वाढून कित्येक वेळा होणारे दुहेरी निर्णय टाळणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे आता नवे विभाग व त्यातली खाती पुढील प्रमाणे आहेत.

मुख्य विभाग सात. ते असे—गृह, उद्योग, माहिती व प्रसारण, कृषि, व्यापार, मानवी संपत्ती, वाहतूक. या प्रत्येक विभागात मग त्याचेशी निगडित मंत्रालये एकत्र केली आहेत. गृह मंत्रालयात आता कायदा व सुव्यवस्था, केंद्र-राज्य संबंध, केंद्रशासित प्रदेश, अधिकृत भाषा, वृत्तपत्रे आणि मुद्रणालये, देशातर्गत सुरक्षा, भारतीय पोलीस सेवा यांचा समावेश आहे.

उद्योग विभागात कंपनी व्यवहार, औद्योगिक विकास, रसायने, पेट्रो केमिकल, सार्वजनिक कपण्याचा विभाग इ. खाती राहतील.

माहिती व प्रसारण मंत्रालयात आता आकाशवाणी, दूरदर्शन, सरकारचा जाहिरात व प्रकाशन विभाग, वृत्तपत्रांची नोंदणी या विषयांचा समावेश आहे.

शेती विभागात—शेती, सहकार, कृषिसशोधन, रासायनिक खते, ग्रामीण विकास यांचा समावेश आहे. तर व्यापार विभागात व्यापार, वस्तोद्योग, पुरवठा ही खाती राहतील.

एक नवा व अनोखा विभाग म्हणजे मानवी साधनसंपत्ती. यात आता शिक्षण, चित्रपट, नियामक मंडळ, युवक व्यवहार व घडामोडी, क्रीडा, कला व सांस्कृतिक या खात्याची वर्णी लागली आहे.

इतके दिवस रेल्वेला एक वेगळा मान होता तो आता काढून टाकण्यात आला आहे. त्याचा समावेश आता एकूण वाहतूक विभागात करण्यात आला आहे. या विभागात रेल्वेशिवाय नागरी विमान वाहतूक, जल वाहतूक यांचाही समावेश आहे.

या नव्या मंत्रीमंडळातून ज्या मंत्र्यांना वगळण्यात आले त्यामागची कारणे पाहता ते मंत्री अकार्यक्षम ठरले हे महत्त्वाचे कारण दिसते. उदा. नागरी विमान वाहतूक खात्याचे पूर्वीचे मंत्री अशोक गेहलोत याना आपल्या खात्याविषयी काहीही माहिती नव्हती. विरेंद्र पाटील, एम. चंद्रशेखर, पी. सैन, विरेंद्र सिंग यांनीही फारशी चमक दाखविली नव्हती आणि राखीव सरकार तर आपल्या खासदारांच्याही कार्याची सगणकाने नोंद ठेवते आहे. तेव्हा मंत्र्यांची ठेवणे साहजिकच होते. ही गळती हा त्याचाच परिणाम आहे.

या नवीन रचनेत सर्वाधिक टीका कशावर झाली असेल तर ती देशातर्गत सुरक्षा या खात्यावर झाली. अरुण नेहरू हे या खात्याचे प्रमुख आहेत. यावर दोन प्रकारे टीका झाली. एक तर जगात ज्या देशात लोकशाही नाही अशा देशात अशी तरतूद आहे. त्यामुळे भारत हुकुमशाहीकडे झुकू लागला. दुसरी टीका म्हणजे राज्याच्या सूचीत येणाऱ्या विषयात आता ढवळाढवळ होऊ लागली आहे.

रौप्य महोत्सवी महाराष्ट्र

१ मे १९८५ ला आपल्या भाषावार स्थापनेचा रौप्य महोत्सव साजरा करणाऱ्या आमच्या राज्याने यावर्षी काय केले? कोणत्या क्षेत्रात नवे मैलाचे दगड रोवले, देशाच्या नजरेत भरेल असे काय केले? तर याचे उत्तर बऱ्याच अशी नकारात्मकच येते.

केंद्रिय मंत्रीमंडळात आमचे पाच मंत्री आहेत म्हणून टिमकी वाजविण्यापलीकडे महाराष्ट्राला राजकीय क्षेत्रात, आर्थिक क्षेत्रात फारसे काही करता आले असे वाटत नाही.

दादाच्या राजकीय आयुष्याचा उत्तरार्ध—वसंतदादा पाटील १९८५ च्या प्रारंभी मुख्यमंत्री होते आणि १९८५ च्या शेवटी ते महाराष्ट्र त्यागून राजस्थानचे राज्यपाल झाले. खरब दादांची ही शोकांतिकाच नव्हे का? इ. कां. पक्ष श्रेष्ठींनी त्यांना कुत्रविले-

आसामात प्रथमच एक प्रादेशिक पक्ष सत्तेवर येत आहे.

मानहानी केली, ते दिल्लीला गेले तर भेट-देखील नाकारली. या सर्वांना चिडून पुन्हा मानभावीपणे पक्षश्रेष्ठीचा हुकूम मानून दादांना शेवटी राजीनामा द्यावा लागला, (खरं तर दिला.) कोना प्रभाकर राव, प्रभा राव या व्यक्ती दादांच्या डोक्यावर आणून बसविल्या होत्या, त्याचा अपेक्षित परिणामच त्यांच्या राजीनाम्यात दिसला.

शिवाजीराव पाटील निलगेकर या तुलनेने अप्रसिद्ध माणसाला मग मुख्यमंत्रीपदाची लॉटरी लागली. दादांच्या गटातले म्हणता म्हणता, दुसरे बाबासाहेब भोसले म्हणता म्हणता सत्ता हाती येताच हे नवे पाटील काही वेळा तडकेने कार्य करताना दिसू लागले. पण शेवटी तेही एक प्यादेच ठरतात की काय असे वर्षाअखेरीस वाटू लागले. याचे कारण सुशीलकुमार शिंदे यांचा मुख्यमंत्रीपदासाठी विचार सुरू झाला. शिंदेंनी देखील टिन्हीवर स्पष्ट इन्कार न करता 'सत्ता असली काय नि नसली काय' असे अस्पष्ट पण तरीही स्पष्ट उत्तर दिले व निलगेकरांच्या स्थानाबाबत शंका निर्माण केली.

राजीव लाटेत महाराष्ट्रात स्वबळावर उभा राहिलेला एकमेव खंदा वीर व खंदा पक्ष म्हणजे शरद पवार व त्यांचा समाजवादी काँग्रेस पक्ष. लोकसभेच्या वेळी पवारांच्या विरुद्ध शं. बा. पाटील उभे होते. पंतप्रधान राजीव गांधींनी ज्या लढती प्रतिष्ठेच्या मानल्या होत्या त्यातलीच ही बारामती मतदार संघाची निवडणूक. स्वतः गांधी या भागात दोनदा प्रचाराला येऊन गेले. पण त्याचाही लाभ पवारांची शक्ती वाढण्यात झाला आणि शेवटी तेच खासदार झाले.

पण येथपर्यंतच त्यांची उडी पोहोचली. लोकसभेत ते प्रभाव पाडू शकले नाहीत आणि विधानसभेच्या निवडणुकीच्या वेळी त्यांनी भारताच्या राजधानीतून पुन्हा महाराष्ट्राच्या राजधानीत येणे इष्ट समजले. त्यात त्यांना यश मिळाले. त्यांच्या पक्षाला बरेच यश मिळाले, पण राज्याची सत्ता मात्र लाभली नाही. परिणामी त्यांचे सत्तातूर साथी, अनुयायी, पाठिराखे त्यांना इ. कां. त जाण्याबाबत आग्रह करू लागले. पवारांनी अनेकदा इ. कां. प्रवेश नाकारला. पण प्रत्यक्षात त्यांनी कोणा मंत्र्याची काश्मिरमध्ये

भेट घे, कधी दिल्लीला राजीवजींना भेटण्याचा प्रयत्न कर वगैरे प्रयत्न केले. शर्ती मान्य न झाल्याने शेवटी इ. कां. प्रवेश अद्याप झाला नाही. पण अद्यापही आता नव्या मुख्यमंत्रीपदाच्या नावाची चर्चा सुरू झाल्याने पुन्हा पवार उचल खातात की काय अशी शक्यता निर्माण झाली आहे. एका पोटनिवडणुकीच्या योगे मुख्यमंत्री निलगेकर यांनी तर शरद पवार हे परत येण्याचे जोरदार प्रयत्न करीत असल्याचे जाहीर करून टाकले. शरद पवारांच्या पुण्यातील वसंत व्याख्यानमालेतील भाषणात त्यांनी केलेला काँग्रेस संस्कृतीचा गौरव निलगेकरांनी हाताशी धरला. एकूण पवार स्वतःही कितीही नाही म्हणत असले तरी त्यांनी या वर्षात इ. कां. त जाण्यासाठी प्रयत्न केले होतेच हे एक उघड सत्य आहे आता हे प्रयत्न थांबले की काय याबाबत स्पष्ट कळण्यास काही साधन नाही.

गुप्तहेरगिरी प्रकरण : देशाला धक्का देणाऱ्या ज्या घटना १९८५ मध्ये प्रकाशात आल्या त्यात सर्वात प्रथम व सर्वात महत्वाची अशी घटना घडली ती म्हणजे प्रशासकीय पातळीवर अत्यंत उच्च स्तरावर पसरलेले एक हेरगिरीचे जाळेच प्रकाशात आले. १६ जानेवारीला वर्षारंभीच ज्या घाडी घालण्यात आल्या त्यात या हेरगिरीचा सूत्रधार समजला जाणारा कुमार नारायण व त्याचे चार सहाय्यक यांचा समावेश होता. हे चार सहाय्यक प्रशासनाचे अत्यंत उच्च अधिकारी होते. त्यात पंतप्रधानाचे सचिव पी. सी. अलेक्झांडर यांच्या कार्यालयातील टी. एन. खेर व पी. गोपालनू के. मल्होत्रा, राष्ट्रपतींच्या वृत्तपत्र सचिव विभागातले एस. शंकरनू, अर्थमंत्रालयाच्या आर्थिक व्यवहार विभागाचे खासगी सचिव जे. एम. तिवारी, संरक्षण मंत्रालयाच्या संरक्षण उत्पादन विभागातले सचिव जगदिश चंद्र अरोरा व अमरिकलाल या सर्व अतीरथीचा समावेश आहे.

आणि या प्रकरणात फ्रेंच वकिलातीचे एक भारदस्त व भारतीय प्रशासक वर्तुळात चांगलीच छाप पाडलेले व्यक्तिमत्त्वही गुप्त-

लेले दिसून आले. किंबहुना सर्वांच्या मुळाशी हाच घटक असावा असे प्राथमिक पातळीवर स्पष्ट झाले. कोलोनल अॅलन बॉन्नी हे त्याचे नाव ! अद्याप हे प्रकरण न्यायालय प्रविष्ट असल्याने त्याबाबत काहीही मत नोंदविता येत नसले तरी भारताच्या दृष्टिने ही अत्यंत धक्कादायक घटना आहे एवढे खरे. (बोलीला त्वरीत भारत सोडावा लागला हे नमूद करणे योग्यच होईल.)

वर्षाअखेरीस पुन्हा एक धक्का ! हे सर्व हेरगिरी प्रकरण गाजत असतानाच, त्याबाबत कारवाई चालू असतानाच परकीय चलनात गैरव्यवहार करणाऱ्या, शकास्पद उत्पन्न मिळवणाऱ्या व फिनलंड, तैवान, प. जर्मनी, इस्रायल या देशांची संशयास्पद संबंध असल्यावरून राम स्वरूप या दिल्लीच्या व्यावसायिकाला अटक करण्यात आली. २५ सप्टेंबरला ही अटक झाली. त्याला जामीनही नाकारण्यात आला. पुढे प्रकरण न्यायालय प्रविष्ट आहे त्यामुळे त्याचा फक्त उल्लेखच शक्य आहे.

आर्थिक घडामोडी

२१ व्या शतकाकडे वाटचाल पण कशाची ? विकासाची की विषमतेची

२१ व्या शतकाकडे वाटचाल या घोषनेनेच १९८५ च्या आर्थिक घडामोडींना प्रारंभ झाला. आजपर्यंत विकासाबाबत जी पोकळी निर्माण झाली होती त्यामुळे आपल्याला गेल्या अनेक वर्षांची प्रगती भरून काढायची होती. आणि ही प्रगती शोधण्यासाठी, प्रत्यक्षात आणण्यासाठी पंतप्रधानांनी व त्यांच्या नव्या सरकारने बाहेरची यंत्रसामग्री व अद्यावत तंत्रज्ञान आणण्याचा घाट घातला, तसे धोरण आखले आणि भारतातही संगणकीकरणाचा उदय झाला.

या नव्या धोरणाचे प्रतिबिंब दिसले ते १९८५-८६ च्या अर्थसंकल्पात. या अर्थसंकल्पात उत्पन्न कर, संपत्ती कर, यात मोठ्या प्रमाणावर सवलती देण्यात आल्या. करमुक्त उत्पन्न १८ हजारापर्यंत

नेण्यात आले, तर कमाल करदराची मर्यादा ५० टक्क्यांपर्यंत खाली आणण्यात आली. स्लॅब कमी करण्यात आले. यामुळे सर्वत्र उत्साहाचे वातावरण पसरल्यासारखे वाटले. वारसा कर रद्द कला. संपत्ती करात वाढ केली. मक्तेदारी कायद्यातगत मोडणाऱ्या उद्योगांची उत्पन्न मर्यादा १०० कोटी रु. पर्यंत वाढविण्यात आली; आयातीवरील निर्बंध बरेच उठविण्यात आले. यामुळे उद्योजक भारावले. नानी पालखीवालांसारखे तज्ज्ञ तर या अर्थसंकल्पाला युगप्रवर्तक म्हणू लागले.

पण याचा सामान्य माणसाला काहीही उपयोग नव्हता. दोन-तीनशे रु. महिना मिळविणाऱ्याला याचा कोणता लाभ होणार होता ? उलट वहातूक महाग झाली त्यामुळे सामान्य माणसापर्यंत पोहोचणारी वस्तू वाढीव दराने पोहोचली. सरकारने एका हाताने देतो असे दाखवून दुसऱ्या हाताने काढून घेतले. पेट्रोल, कॉटन साडी, वस्त्रा, चहा, भात, भाज्या, सिगारेट, बाळी, रॉकेल, स्वयंपाकाचा गॅस सर्वांचे भाव वाढले.

सातवी योजना : सातवी पंचवार्षिक योजना यावर्षी मंत्रीमंडळाने, संसदेने मजूर केली. सातव्या योजनेतही सरकारचे २१ व्या शतकाकडे लक्ष आहे याची जाणीव होते. सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व मागच्या तुलनेने खूपच कमी करण्यात आले आहे. १ लाख ८० हजार कोटी रु. ची तरतूद या क्षेत्रासाठी करण्यात आली आहे. खासगीकरणाला महत्त्व दिल्याचे दिसते. एल. के. शासनाच्या अर्थतज्ज्ञानी गेल्यावर्षीच रोजगार अभिमुखतेला महत्त्व द्यावे असे आवाहन केले होते पण ते तसे या योजनेत दिलेले दिसत नाही. सरकारतर्फे संसदेत मात्र आम्ही श्रमिकांच्या वाढीच्या दरापेक्षा अधिक दराने नोकऱ्या उपलब्ध करू असे आश्वासन देण्यात आले आहे. अर्थात हे कोणत्या जोरावर ते स्पष्ट नाही. कारण तूर्तास तरी नव्या तंत्रज्ञानाने, जे भाडवला-निष्ठ आहे त्यामुळे रोजगार घटण्याचीच शक्यता आहे.

या वर्षापासून आपल्या परकीय कर्ज

परतफेडीला वेग आला आहे. १९९४ पर्यंत आपल्याला इतर कर्जांबरोबरच आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीचे कर्जही चुकते करावयाचे आहे. त्यामुळे परकीय चलनाच्या गंगाजळीवर ताण पडणार आहे. त्यात भर म्हणून आपण अद्ययावत तंत्राच्या ह्यासापायी आता रोखीच्या व्यवहारात उतरत आहोत. त्यामुळे परकीय चलनावरील ताण वाढणारच आहे. त्यासाठी मग निर्यात-भ्रिमुख धोरण हवे. मग आपल्या गरजा सोडून बड्या देशातील लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी साधनसामग्री वापरावयाची, यातून आपण वेगळ्या दुष्ट चक्रात तर अडकणार नाही ना, ही एक भीती मनात निर्माण झाल्याखेरीज रहात नाही.

याशिवाय १९८५-८६ च्या अर्थसंकल्पात कराबाबत भरपूर सवलती वर दिल्याप्रमाणे देण्यात आल्या आहेत; पण सातव्या योजना काळात सरकारला या प्रत्यक्ष कराच्यायोगे २ हजार कोटी रु. चे वाढीव उत्पन्न अपेक्षित आहे हे उत्पन्न सरकार कर सवलती देऊन निर्माण करू शकत नाही, मिळवू शकत नाही.

आधारभूत संरचनेसाठी जेवढी तरतूद या योजनेत करावयास हवी होती ती तरतूद करण्यात आलेली नाही. देशातील अधिकाधिक रोजगार याच क्षेत्रात निर्माण होतो. त्यामुळे रोजगार निर्मितीवर व एकूणच विकासावर परिणाम होणार नाही हे मान्य करता येत नाही.

स्वयंपूर्णता, स्वदेशी या वचनाना आता फाटा देण्यात आला असल्याचे जाणवले. बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर 'मुक्त' आयात वगैरेना आता मुभा मिळत आहे. काँग्रेस शताब्दीच्याच वर्षी हे घडत आहे यामुळे विरोधाभास अधिक जाणवतो.

काळघा पैशावरील उपाय : सरकारने आणखी एका गोष्टीविषय ठामपणे पाऊल उचलल्याचे अगदी वर्षाच्या प्रारंभापासून दिसते व ते म्हणजे काळघा पैशाच्या विरुद्ध सरकारने आघाडी उघडलेली दिसते. त्यावरून सरकारने यावर्षी उत्पन्नाची नवी साधने निर्माण करण्याऐवजी जुन्या साधनांचाच

अधिक कार्यभाराने वापर करून घेण्याचे ठरविल्याचे दिसते. त्यातील एक साधन म्हणजे काळा पैसा थोपविणे, बाहेर काढणे.

यात सरकारने जानेवारी-फेब्रुवारीतच जाहीर करून टाकले की राजकीय पक्षांना देणग्या वैध ठरतील. बड्याबड्या उद्योजकांना अशा देणग्या देण्यास मुभा देण्यात आली.

या घनात्मक (पॉझिटिव्ह) पावलानंतर या सरकारने बड्याबड्या उद्योगपती, व्यापारी, व्यावसायिक यांच्या कार्यालयांवर, घरावर धाडी घालण्याचे सत्र सुरू केले. अबकारी कर, परकीय चलनातले गैरव्यवहार याबाबतही सरकारने आक्रमक पावले उचलली. मुंबईचा शेअर बाजार, ऑरंके मिल, किलोस्कर समुह या बड्याबड्यावर यात कारवाई झाली. अर्थात काही धाडीबाबत जनतेत अत्यंत संताप निर्माण झाला होता हे सांगणे आवश्यक आहे. न्यायालय प्रविष्ट विषय असल्याने त्याबाबत काही लिहिता येत नाही.

याशिवाय आथकर विभागाने काळघा पैशाचा अहवालच प्रसिद्ध करून जनतेला या विचारात, चर्चेत सामावून घेतले. पण इंदिरा काँग्रेसने निवडणुकीत जो तुफान खर्च केला, तो सर्व पाढरा पैसा होता का हा प्रश्न अद्यापही अनुत्तरीत आहे हेही खरेच आहे.

औद्योगिक क्षेत्र : औद्योगिक क्षेत्रात यावर्षी धाडी वगळता एकूणच उत्साही वातावरण होते, पण वस्त्रोद्योग धोरणाबाबत मात्र यावर्षी बराच वाद झाला, चर्चा झाली. हातमाग, यंत्रमागावर तयार होणाऱ्या कापडाला गौण स्थान देण्यात आल्यानं, कृत्रिम धाग्याच्या वस्त्राला 'राजीवस्त्रा'ला सवलतीची बरसात झाल्याने एकूणच वस्त्रोद्योगात संमिश्र पडसाद उमटले होते. राजीवस्त्राची होळी होण्यापर्यंत मजल गेली.

कापूस उत्पादकांवर संक्रात आली होती. याचे कारणही या नव्या धोरणातच होते. सरकारने कापूस खरेदीबाबत विश्वास दिला, स्वतः खरेदीत उतरण्याचे वचन दिले पण या क्षेत्रातील एकूणच असंतोष कमी झाला नाही.

सातवी योजना - सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व खूप कमी केले आहे

तशाच ७० गिरण्या बंद पडल्या व एक लाख कामगार बेकार झाले (हे अर्थातच केवळ याचवर्षी झालेले नाही.) आजारी गिरण्याचा प्रश्न राष्ट्रीयीकरणाने सुटणार नाही याबाबत नव्या सरकारची खात्री झाली आहे. पण तरीही १३ गिरण्या सरकारने ताब्यात घेतल्या. मात्र एकूण इतर वस्त्रोद्योजकांनी हे नवे धोरण अवलंबिले गेले, त्याची खरी अमलबजावणी झाली तर चांगले असा विश्वास प्रकट केला.

स्वयंचलित वाहने व व्यावसायिक वाहनातील क्रांती- इतके दिवस त्याच दोनचार स्वयंचलित दुचाकी गाड्या, त्याच दोनचार मोटारीचे डबे, त्याच ट्रकची धुडे पहावयास मिळावयाची पण औद्योगिक धोरणात आता सवलतीची बरसात होताच, जुन्याना वाढविण्याचे परवाने मिळताच, नवे लोक यात उतरताच नवनवी रंगबिरंगी स्वयंचलित वाहने रस्त्यावर धावताच दिसू लागली. जवळजवळ ४० कंपन्यांची मॉडेलस यात आहेत. मोटारीच्या विश्वात ' मास्ती ' मुळे एक नवे चैतन्य आले. इतर मक्तेदार मोटार उत्पादक खडबडून जागे झाले. आपल्यालाही नवी मॉडेलस देण्याची आवश्यकता आहे हे त्यांना उमजले व ॲम्बॅसिडर, फियाट, स्टॅंडर्ड वगैरेंनी आपापली नवी मॉडेल आणली. टाटांनीही नवी मोटार आणण्याची धडपड चालवली आहे. ट्रकक्षेत्रात माझदा, डायना यांनी भर टाकली. पण एकूणच या क्षेत्राकडे ढोबळपणाने पाहिले तर असे दिसते-या सर्व नव्या गाड्यांमध्ये बरचष्मा दिसतो तो जपानी गाड्यांचा. मास्ती. जपानच्याच सुझुकीची आहे, ट्रक टोयाटाचा आहे, स्कूटर मोटारसायकली, मोपेड्सही होर्डी वगैरेंच्या आहेत. म्हणजेच परकीय सहकार्याने सुरू झालेल्या कंपन्यात जपानचे सहकार्यच अधिक दिसते.

जाहिरातीच्या विश्वात भन्वंतर : दूरदर्शन हे उत्तम माध्यम मिळताच, जाहिरात खर्चाचा समावेश एकूण खर्चात करण्यात येताच (२० टक्के डिसआलाऊन्स रद्द होताच) नवनव्या कंपन्या एकाच क्षेत्रात उतरल्याने मक्तेदारी नष्ट होऊन स्पर्धा सुरू होताच गरज वाढली जाहिरातींची व त्या प्रचंड वेगाने पुढे आल्या. दूरदर्शनवर तर प्रायोजित कार्यक्रमांची रांगच्या रांग लागली.

मग दूरदर्शनने पूर्वी दिले नाहीत इतके सुंदर कार्यक्रम टिव्हीवर दिसू लागले. रविवार आणि शनिवार या प्रायोजित कार्यक्रमात पॅक करून टाकले.

पण हा जाहिरातीचा परिणाम एका अर्थाने फारच मारक आहे हे नमूद करावे लागेल. या जाहिराती आहेत त्या चैनीच्या उपभोग्य वस्तूच्या, ज्यांचा आस्वाद घेणे, उपभोग घेणे सामान्यांच्या कुवतीबाहेरचे आहे. टि. व्ही. बघणाऱ्यात असख्य गरीब आहेत, गरिबांची अर्धनग्न मुले आहेत त्यांना विविध प्रकारची चॉकलेट्स श्रीमंतांची पोरं अघाशासारखी खाताना टिव्हीवर पहायला मिळतात. परिणामी पाणी गाळणे या पलिकडे बघणाऱ्यांच्या हाती काही उरत नाही. पाणी ढोळ्याचे व पाणी तोडाचेही. यामुळे असतुष्टता वाढते हे नक्कीच. सामाजिक, आर्थिक विषमतेची दरी यामुळे वाढते आहे हेही खरेच.

शेती क्षेत्र : मान्सूनला यावर्षी वेळेवर सुरुवात झाली पण तो लगेचच नंतर दडी मारून बसला. अवघा शेतकरी वर्ग हवालदिल झाला होता. राज्यानी लगेच धडपड करून दुष्काळग्रस्त म्हणून जाहीर व्हावे म्हणून प्रयत्न सुरू केले, हजारो गाव दुष्काळग्रस्त म्हणून जाहीर झाली, केंद्राकडे हात पसरले. स्वातंत्र्य मिळून आता ४० वर्षे होत आली पण अद्यापही मान्सूनवरचे प्रचंड अवलंबित्व कमी झालेले नाही ही खेदाचीच बाब आहे. या अवलंबित्वामुळेच एखाद्या वर्षी (गेल्याच वर्षी) बंपर पीक मिळते तर पाऊस कमी होताच सरासरी टिकविण्याची मारामार होते आणि दुष्काळग्रस्तांचे पैसे नेमके कोठे जिरतात हे कळत नाही.

जमीन हा राजकारण्यांच्या हव्यासाचा विषय आहे हे यावर्षी सुरू झाले. वास्तविक कमाल जमीन धारणा कायदा आहे; पण जमिनीच्या बाबतचे गैर व्यवहार लपत नाहीत. राखीव जागा, शोपडपट्ट्यांच्या जागा सर्रासपणे सरकारी लोक, मंत्री मोठमोठ्या कंत्राटदारांना विकतात किंवा स्वतःच्या घशात घालतात. मुंबईचा धारावी भूखंड, सागलीचा गैरव्यवहार, पुण्याचे मॉडेल कॉलनी तळे अशी अनेक ठिकाणे यासाठी उदाहरणादाखल देता येतील. गुजरातमध्येही हे व्यवहार मोठ्या प्रमाणावर आहेतच.

या गैरव्यवहारांमुळे मग शेतीची जमीन घटते, शहरात जागांचा प्रश्न वाढतो. गलिच्छ जीवन आणखी गलिच्छ होत जाते. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालात म्हणजे पदपथावर शोपड्या बांधू नयेत यात तथ्य राहात नाही याचे कारण त्या शोपड्या बांधणे चांगले यात नाही तर शोपड्यांच्या जागा, पुनर्वसनाच्या जागा भलत्यांनीच हडप केलेल्या असतात. पुण्यात जनता वसाहत हलवून विबवेवाडीला नेण्याचा फो मनपाने प्रयत्न केला तो खरोखरच स्तुत्य मानावा लागेल.

राज्यांचे ओम्हरझाफ्ट बंद : यावर्षी प्रारंभीच अर्थमंत्री विश्वनाथ प्रताप सिंग यांनी राज्यांना ओम्हरझाफ्ट प्रथम कमी करण्याचा आदेश दिला व नंतर ते बदल करून टाकले. बदल करण्यापूर्वीच महाराष्ट्रानेही सवलत आपल्यातर्फे बदल केली होती. या राज्य सरकारकडे कोणतीही बाकी नव्हती. पण याचाच अर्थ महाराष्ट्र, पंजाबसारखी राज्ये या सवलतीचा उगाचच लाभ उठवत होती हे मुद्दाम सागावयासच हवे.

सारांश : १९८५ च्या आर्थिक-औद्योगिक धडामोडी पाहता या वर्षात पंजाब, गुजरात व इतर आदोलनामुळे, पावसाच्या अभावाने आर्थिक प्रगतीवर मर्यादा पडल्या तरी एकूणच वातावरण आगादायक होते. खुटलेल्या विकासाला आर्थिक नियंत्रणे उठविण्यामुळे उत्साहाचे वातावरण लाभले. पण त्याच बरोबर आर्थिक उद्दिष्टापैकी आर्थिक न्याय व आर्थिक समता या गोष्टींचा कोठे तरी बळी दिला जात आहे याचीही झलक या वर्षी दिसली. विकास वेगाने वाढून त्यांची रसाळ गोमटी फळे सर्वांनाच चाखावयास मिळतात का हे मात्र येणारे व येणारी वर्षे ठरवतील.

नवी दीर्घकालीन वित्तीय योजना : वर्षे संपता संपताच आर्थिक क्षेत्रात आणखी महत्त्वाची घटना घडली व ती म्हणजे दीर्घकालीन वित्तीय योजना सरकारने जाहीर केली. या योजनेत सरकारने मुख्यत्वे बचतीला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला. त्यातही नवी ठेव योजना जाहीर केली. पुढे पाच वर्षे सध्याचे (प्रत्यक्ष) करदर बदलावयाचे नाहीत हे जाहीर केले, देशातर्गत तंत्रज्ञानाचा वापर व्हावा म्हणून आयात कर उत्पन्नातील काही भाग राखून ठेवण्याचे ठरविले.

ही योजना कितपत योग्य अयोग्य हे येणारा काळच ठरवेल. मात्र कर दर समोर ठेवून अर्थव्यवस्थेत एक विकासाचे वातावरण निर्माण करून स्वतःचा महसूलाबाबतचा आत्मविश्वास सरकारने व्यक्त केला हे नमूद करणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंध

भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध पाहताना प्रथम त्याचे शेजारी राष्ट्रांशी या वर्षात संबंध कसे होते हे पाहणे योग्य ठरेल. या शेजाऱ्यात मग पाकिस्तान, चीन, बांगलादेश, नेपाळ, श्रीलंका या क्रमाने जावे लागते.

पाकिस्तान : १९४७ पासून आपल्याला याच्याशी तीन युद्धे खेळाली लागली होती. पैकी १९६५ च्या युद्धाला यावर्षी २० वर्षे पूर्ण झाली. त्यानंतर १९७१ चे युद्ध झाले. सध्याही भारत-पाक संबंध खूप सुधारलेत असे नाही त्यातील तणाव कायम आहे. १९८५ च्या दरम्यान पंतप्रधान राजीव गांधी व पाक अध्यक्ष झिया-उल-हक यांच्या दरम्यान बऱ्याच वेळा चर्चा झाली; पण त्यातून पुढे चर्चा करणे या पलिकडे काही निष्पन्न झाले नाही. भारतातील शिक्षात बोकाळणारा दहशतवाद हा पाक पाठिंब्याने व सक्रीय मदतीनेच चालतो या बाबत आता पुरावाच हाती आल्याचा दावा भारताने केलेला आहे. नानक जयतीच्या निमित्ताने लाहोरला गेलेल्या भारताच्या उच्च अधिकाऱ्यावर होणारा हल्ला हा त्यातलाच एक पुरावा म्हणता येईल.

पाकिस्तानचा इस्लाम बाँब हा १९८५ त आणखी एक अत्यंत गाजलेला विषय. पाकने कितीही ओरडून सांगितले की, त्याचा प्रकल्प हा शांततापूर्ण मार्गासाठी, विकासासाठी आहे तरी त्याचा शास्त्रज्ञ कादीर याने अमेरिका, रशिया यांनी जमा केलेले पुरावे, एफ-१६ ची खरेदी यावरून पाक अणुबाँब निर्मितीच्या अखेरच्या टप्प्यात पोहोचला आहे असे दिसते. भारतही याबाबत भागे नाही. वेळ आली तर योग्य ते उत्तर द्यायची ताकद त्यात

आहे हे आपल्या नेत्यांनी बारंवार म्हटले आहे; त्यावरून आपणही त्या तयारीत आहोत हे स्पष्ट होते. पण अध्यक्ष झियांना आपण कल्पकम् अणुभट्टीच्या उद्घाटन समारंभाच्या वेळी निमंत्रण देऊन पाकवर कडी केली आहे हे मात्र खरे. झियांनी मात्र येण्यास नकार दिला आहे.

भारत पाक दरम्यान असलेल्या सिया-चिन या हिमनदी भागात उभय देशांच्या लष्करात सतत चकचकी झडत आहेत यावरून तो भाग नाजूक आहे हे स्पष्ट होते.

चीन : चीन व भारत संबंधांपेक्षा चीन व पाकिस्तान हे संबंध गेल्यावर्षी अधिक सुधारले आहेत असे दिसते. काराकोरम मार्ग, पाकला शस्त्रात्र पुरविण्याची चीनची तयारी, त्याचप्रमाणे चीनच्या इतिहासात प्रथमच त्याच्या नौदलाच्या जहाजांनी कराची बंदराला भेट देणे व तेथे पाकने २१ तोफांची सलामी देऊन त्या ऐतिहासिक भेटीचे स्वागत करणे यातून ती दोन राष्ट्रे दोस्त राष्ट्रे आहेत यात शंकाच नाही.

भारत व चीन दरम्यान या वर्षी चर्चेच्या सहा फेऱ्या झाल्या पण, प्रत्येक चर्चा सीमा प्रश्न सोडवू शकली नाही त्यामुळे मतभेदाचा मूळ मुद्दा कायम राहिला.

बांगलादेश : बांगला देश व भारत याचे संबंध मध्यतरी मूर बेटावरून ताणले गेले होते. तो प्रश्न यावर्षीही सुटलेला नाहीच. पण हा भाग क्यळता उभय देशात फार तणाव आहे असे दिसत नव्हते. दरम्यान आसाम करार झाला नि बांगला देशातून भारतात घुसलेल्या घुसखोरांना हुसकविण्याचेच ठरले. त्यावरून बांगला देशाचे अध्यक्ष जन. इशद यांनी बांगलातून घुसखोर आलेलेच नाही, असे म्हटल्याने वातावरण थोडे बदलले होते. त्यात भर पडली ती भारत-बांगला सीमेवर कुपण घालण्याचे भारताने ठरविले त्यामुळे मात्र भारताने आता त्या योजनेस प्रारंभ केला असून सुमारे पाच लाख ६ ची योजना राबविण्यास सुधवात केली आहे.

या शिवाय बांगलाशी सबंध फारसे ताणले गेले नाहीत. उलट श्रीलंका प्रश्न सोडविण्या-

साठी इशद, पंतप्रधान गांधी व जयवर्धने यांनी एकत्र येऊन चर्चा केली. यामुळे एक नवा पायंडाच यावर्षी पाडला गेला आहे. खेरीज नुकत्याच द. आशियायी राष्ट्रांची डाक्यात जी परिषद भरली होती त्यामुळेही सहकार्याची भावना या उभय देशात वाढलेली दिसते.

श्रीलंकेचा चिघळता प्रश्न : शेजारी राष्ट्रांपैकी १९८५ मध्ये राष्ट्रांबरोबरचे सबंध सर्वाधिक ताणले गेले तो देश म्हणजे श्रीलंका ! श्रीलंकेतील तामिळावर होणारे अत्याचार, तामिळानी त्या अत्याचाराला दिलेले उत्तर यामुळे हा प्रश्न भारताच्या जिऱ्याळ्याचा झाला. भारतातील तामिळानी हा प्रश्न उचलून धरला. श्रीलंकेतून निर्वासितांचे लोढेच्या लोढे भारताच्या दक्षिण किनाऱ्यावर येऊ लागले. उतरू लागले. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही परिणाम झाला. भारताने श्रीलंकेतील हा प्रश्न संपविण्यासाठी मध्यस्थी केली. परराष्ट्र सचिव रोमेश भडारी यांनी प्रथम दोन्ही बाजू ऐकून घेतल्या. तडजोडीचा प्रयत्न केला. ते अपयशी ठरल्यावर भारत सरकारने भूतानमध्ये (थिपू) तामिळ नेते व श्रीलंका सरकार यांच्याशी चर्चा केली. तडजोडीचे प्रयत्न केले; पण तेही व्यर्थ गेले. युद्धबंदी करार झाला. पण तो श्रीलंकेच्या सैन्याने पाळला नाही. त्रिकोमालीला एक वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले. हा भाग उर्वरित देशापासून तुटला. तेथे जोरदार हत्याकांड झाले. इस्लाम नेते भारतात आले. श्रीलंकेच्या हरकतीवर या नेत्यांना देशाबाहेर घालविले गेले. पण देशातील तामिळानी आवाज उठवताच त्यांना परत बोलवले गेले बालासिगम, चंद्रहासन ही नावे उजेडात आली. पुन्हा चर्चा सुरू झाल्या.

भारताचा सबंध या प्रश्नात केवळ तामिळांपुरताच आहे का ? हा एक प्रश्न याबाबत नेहमीच चर्चिला गेला. हिंदी महासागरात होणाऱ्या बड्या शक्तीच्या हालचालीना शह देण्यासाठी रशियाने भारताच्या-योगे श्रीलंकेत हा वंशवाद पसरविला आहे हे आरोप श्रीलंकेतून करण्यात आले. सध्या प्रश्न न सुटता फक्त चर्चेच्या फेऱ्या होत

चीन व पाकिस्तान हे संबंध गेल्यावर्षी अधिक सुधारले आहेत असे दिसते

आहेत यावरून आपण काय बोध घ्यावयाचा हे स्पष्ट होत नाही.

तशाच दक्षिण आशियायी राष्ट्रांच्या बांगला देशात झालेल्या परिषदेनंतर पाक-अध्यक्ष झियांनी रुगेच श्रीलंकेची भेट दिली. ही या सदर्भात खरोखर फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. ही केवळ सदिच्छा भेट असली, व्यापारी कारणांनी असली तरी यामुळे भारताला शह देण्याचा प्रयत्न तर नाही ना अशी एक शका निर्माण झाल्याशिवाय राहात नाही. याचे कारण झियांनी जयवर्धनेंना आश्वासन दिल्या की श्रीलंकेने १९७१ च्या अडचणीच्या काळात पाकला त्याने केलेली मदत स्मरून आम्ही श्रीलंकेला हवी ती मदत करू.

राजीवजींचे परदेश दौरे : पंतप्रधान पदाची सूत्रे हाती घेतल्यापासून राजीव गांधींनी या एका वर्षात अनेक परदेश दौरे केले. त्यातही रशिया, फ्रान्स, अमेरिका, इंग्लंड, जपान या देशांचे दौरे विशेष गाजले.

या सर्व दौऱ्याचा प्रारंभ मात्र मे महिन्या-मध्ये रशियापासूनच झाला. राजीव गांधींचे पाश्चिमात्य धर्तीचे आर्थिक विचार ऐकून व अमेरिका, फ्रान्स या देशांना ठरलेली भेट पाहून त्या भेटीपूर्वीच रशिया भेट आटोपली गेली. मंत्री व व्यापार सहकार्य यांबाबतच्या उभय देशांच्या दरम्यान २० वर्षांच्या करारास बाध येतो की काय अशी स्थिती या भेटीपूर्वी होती. मात्र या भेटीनंतर रशिया प्रेम कायम असल्याचे स्पष्ट झाले आणि ऑक्टोबर महिन्यात अमेरिकेचा दौरा आटोपून राजीव गांधींनी रशियाला पुन्हा एक तातडीची व आश्चर्यकारक भेट दिली. यावरूनही भारतावर रशियाचा प्रभाव अधिक आहे हे स्पष्ट झाले. मे मधील रशिया दौऱ्यात राजीवजीबरोबर ३१ जणांचे प्रतिनिधी मंडळही गेले होते. क्रेमलीनमध्ये उभय देशात आर्थिक बाबीविषयक करारही झाले.

फ्रान्स भेट जूनमध्ये राजीव गांधी पुन्हा परदेश दौऱ्यावर गेले. या दौऱ्यात फ्रान्स व अमेरिका या प्रमुख देशांचा समावेश होता. पॅरीसमैला फ्रान्सला भरविण्यात आला होता. त्याला राजीव गांधी उपस्थित होते. मात्र ही भेट खऱ्या अर्थाने महत्त्वपूर्ण होती, ती शस्त्रास्त्र खरेदीच्या कराराच्या दृष्टीने.

मात्र स्वतः पंतप्रधानांनी या दौऱ्यात फ्रान्स-बरोबर कोणताही व्यापारी करार करण्याचे टाळले. नाही म्हणायला गंगा नदीच्या शुद्धीकरणासाठी फ्रान्सचे तंत्र घेण्याचा करार या भेटीत पडला. भारताच्या तेल व नैसर्गिक गॅस आयोगाला डॉल्फीन हेलीकॉप्टर्स घेण्याबाबतही चर्चा झाली. मात्र एकूण व्यापाराच्या दृष्टीने फ्रान्सच्या व्यापारार्थी भारताला फार आकर्षक वाटणाऱ्या नाहीत.

अमेरिका भेट : जानेवारीपासूनच राजीव गांधींच्या या पहिल्या अमेरिका भेटीविषयी चर्चा झडत होती. अमेरिकेतील शीख दहशतवाद्यांनी त्यांच्या हत्येचा घातलेला घाट उघडकीला आल्यानंतर जूनमधील या दौऱ्याला आणखी महत्त्व आले. पण हा कट उघडल्यानंतरही पंतप्रधानांनी दौरा रद्द केला नाही. नेहमीच्या औपचारिकपणानंतर राजीव गांधींनी या दौऱ्यात अमेरिकेच्या लष्करी व 'स्टार वॉर' या धोरणांवर टीका केली. पंडित जवाहरलाल नेहरूनंतर काँग्रेसच्या सयुक्त सत्तात बोलणारे राजीव गांधी हे दुसरे भारतीय ठरले. या दौऱ्यात त्यांनी अमेरिका घाजिणी भूमिका घेतली नाही, तर उभय देशांतील समस्यांचे अनेक काळे ढग त्यांनी दूर केले. काँग्रेस सत्तातील त्यांचे भाषण हे एक अप्रतिम भाषण ठरले. मात्र राजीव गांधी या भेटीत अमेरिकेचा पाक-अण्वस्त्राबाबतचा दृष्टिकोन फारसा बदलू शकले नाहीत.

अमेरिकेतील भारतीय बुद्धिवताना त्यांनी एक केलेले आगळे आवाहन भारताच्या दृष्टीने फारच महत्त्वपूर्ण ठरले. त्यांनी 'ब्रेनड्रेन' हा शब्दच खोडून काढला. सध्या भारतीय तज्ज्ञ येथे अनुभवाची बँक तयार करीत आहेत त्याचा वापर भारताला पुढील काळात होईल, असा आशावाद व्यक्त करून भारतीय बुद्धिवतांना देशाची दारे खुली असल्याचे सूचित केले.

या भेटीनंतर पंतप्रधानांचा अमेरिका भेटीचा योग पुन्हा दोन महिन्यांनंतर ऑक्टोबरमध्ये आला. ही भेट संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या (युनो) ४० व्या वर्षापनिदिनानिमित्त होती. या भेटीच्या वेळी गांधींनी आपल्या आधीच्या भेटीवेळी अमेरिकेत जी छाप पाडली होती त्यामुळे तेथे सर्वात जास्त चर्चेचा विषयच ते झाले होते. त्यात त्यांच्या राष्ट्रसंघाच्या

आमसभेतील निर्भिड भाषणाने भर पडली. राजीव गांधींनी अमेरिकेच्या अण्वस्त्र व 'स्टार वॉर' या धोरणांवर टीका करताना म्हटले की रेगन यांनी आपल्या भाषणात वगळलेले व नव्याने आणलेले मुद्दे अमेरिकेचा पसंतीक्रम वा प्राधान्ये स्पष्ट करतात. ('The exclusions as well as their inclusions in Reagan's speech at the UN.') आणि त्यानंतर सुमारे महिन्याभरात अमेरिका व रशिया याची जिनिव्हा येथे शिखर परिषद होणार होती त्याबाबत त्यांनी निराश उद्गार काढले.

याच भेटीत राजीव गांधींनी रेगनना पाकिस्तानला आवरण्यात खूप उशीर होण्यापूर्वीच आवरा असे सुचविले. येथेच पाक अध्यक्षा झियांच्या झालेल्या भेटीत शीख दहशतवाद्यांच्या प्रशिक्षणाचा मुद्दा राजीव गांधींनी छेडला; पण झियांनी कानावर हात ठेवले. पाकमधून आलेल्याना पकडले असता त्यांनीच ही माहिती सांगितल्याचे गांधींनी स्पष्ट केले. पाक परराष्ट्र मंत्र्यांनी गांधीबद्दल चांगले मत नोंदविले.

आणि या दौऱ्यानंतर राजीव गांधी भारताकडे परतण्याऐवजी ते अचानकपणे मॉस्कोला गेले तेथून ते भारतात आले तेव्हा त्यांनी ही भेट पूर्वनिर्णयित होती हे स्पष्ट केले. पण त्यांच्याबरोबर गेलेले पत्रकार म्हणतात ती अचानकच ठरली होती आणि जर पूर्वनिर्णयित होती तर मग एवढी गोपनीय का ठेवली होती ?

जपान दौरा : भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर जपानी अर्थव्यवस्थेचा अनंत प्रभाव पडलेला आहे हे सूचित करणारीच जणू राजीवजींची ही जपान भेट होती. दीड-दोनशे कोटीचे 'महान' कर्जही भारताने जपानकडून मिळविले. हे कर्ज स्वीकारून भारताने काय मिळविलं कोण जाणे.

कमकुवतपणा : मात्र आंतरराष्ट्रीय संबंध राखण्यात सध्याचे सरकार व विशेषतः राजीव गांधी अगदी कमकुवत ठरत आहेत हे विशेषत्वाने नोंदवावे लागेल. वर्षांच्या शेवटी शेवटी ज्या गोष्टी दिसू लागल्या त्यामुळे ही नोंद आवश्यक. 'आम्ही सचलन करीत पाकला चिरडू' म्हणणं, 'झिया-जयवर्धने भेटीचे महत्त्व कमी लेखणे' या त्या गोष्टी आहेत.

घात-पात-अपघात

या लेखाच्या प्रारंभीच हे वर्ष म्हणजे घटनानी भरलेले वर्ष असे म्हटले आहे त्यात आणखी एका गोष्टीची भर घालता येईल व ती म्हणजे हे वर्ष दहशतवादाचे वर्ष म्हणूनही गाजले. दोन्हीही, म्हणजे राष्ट्रीय व आंतर-राष्ट्रीय स्तरावर याचे प्रत्यंतर यावर्षी आले आहे.

कनिष्क दुर्घटना : २३ जूनला ३२९ जणाना घेऊन येणारे भारताचे जवो विमान अटलांटिक महासागरात कोसळले. ३०५ प्रवासी व २४ कर्मचारी यातील एकहीजण वाचू शकला नाही. नवजात बालकापासून वयोवृद्ध शास्त्रज्ञापर्यंतच्या लोकांचा यात बळी गेला. या विमान दुर्घटनेमागे घातपाता-चाच संशय व्यक्त करण्यात येत आहे जर हा घातपात सिद्ध झाला तर यावर्षीचा हा मोठा घातपात ठरेल.

शेख दहशतवाद्यांची हिट लिस्ट - त्यांनी केलेले 'बांबस्फोट-ब्लू स्टार' ऑपरेशन-नंतरच दहशतवादी शिखानी आपली हिट लिस्ट तयार केली होती- त्यामधील पहिला बळी माजी पंतप्रधान इंदिरा गांधीच ठरल्या. त्यानंतर हे सत्र अद्यापही चालूच आहे. इंदिराजीच्या हत्येनंतर उसळलेल्या दंगलीचा परिणाम ही हिट लिस्ट अधिक व्यापक होण्यात झाला. अकाली दलाचे नेते सत हरचंदसिंग लोमोवाल, खासदार ललीत माखन व त्याची पत्नी, दिल्लीतील इ. काँ. कौन्सिलर अर्जुनदास असे अग्रगण्य तसेच अनेक छोटे मोठे बळी या हिटलिस्टने नोंदविले. याशिवाय या हिटलिस्टमध्ये ज्यांची नावे आहेत त्यात पंतप्रधान राजीव गांधी, राष्ट्रपती झॅल्सिंग, केंद्रीय मंत्री जगदीश टायटलर, पंजाब मुख्यमंत्री सुरजितसिंग बर्नाला, दिल्लीचे पोलीस आयुक्त इ. समावेश आहे.

पंतप्रधान राजीव गांधी जेव्हा परदेश दौऱ्यावर गेले होते तेव्हा त्यांना अमेरिकेत ठार करण्याचा कट शिजला होता. अमेरिकेच्या सरकारने व पोलीस खात्याने

जागरूकता दाखविल्याने हा कट उधळला गेला. यावरून या हिटलिस्टचे कर्ते किती दूरवर पसरलेले आहेत याची जाणीव होते.

बांबस्फोट : १० मे १९८५ ला या बांब-स्फोट सत्राचा पद्धतशीर अवलंब शीख अतिरेक्यांनी केला. ट्रान्झिस्टर वा तत्सम वस्तूत बांब लपवून ते अनेक वेगवेगळ्या ठिकाणी (राजधानीत) ठेवण्यात आले. या दिवशी तीन स्फोट झाले. या तीन स्फोटात ११ जण ठार झाले व अनेकजण जखमी झाले. दुसऱ्या दिवशीही दिल्लीत स्फोट झाला. त्यात पाच ठार झाले. अशा तऱ्हेचे एकूण ३१ स्फोट झाले. त्यातील वीस दिल्लीत, पाच उत्तर प्रदेशात, दोन राजस्थानात, चार हरियाणात झाले.

एव्हरेस्टवरची अपयशी व दुर्दैवी मोहीम : हिमालय ! त्यातही एव्हरेस्ट शिखर हे गिर्यारोहकांच्यादृष्टीने एक आव्हानच ! १९५३ मध्ये शेरपा तेनसिंग आणि एडमंड हिलरींनी ते प्रथम सर केलं आणि मग यशस्वी मोहिमांची मालिकाच सुरू झाली. पण मुळात गिर्यारोहक हा धाडसी त्यात लष्करी जवान मग त्या धाडसाला सीमा नाही पण या असीम धाडसामुळेच यावर्षी लष्करी तुकडीने आखलेली एव्हरेस्ट मोहीम अत्यंत दुर्दैवी ठरली मोहिमेचे नेते मे. किरण कुमार, मे जय बहुगुणा, ले. आर. एस. बक्षी, ले. एम यू. भास्करराव, कॅ. व्ही. एस. नेगी या पाचजणाना या मोहिमेत वीर मरण आले. ३९ गिर्यारोहकांच्या या पथकाला अपयश पदरी घेऊन माघार पत्करावी लागली.

विमान अपघातातील मृतांचा शाकडा : यावर्षी सर्व जगात सात विमानांचे मोठ्या स्वरूपात अपघात झाले. त्यात एकूण १७०० लोकांचा बळी गेला. गेल्यावर्षी हा आकडा केवळ ४५० होता. या अपघातांचा प्रारंभ १ जानेवारीलाच झाला. इस्टन एअर लाईन्सचे बोईंग ७२७ कोसळून २९ ठार झाले, स्पेनचे विमान कोसळून, ११ फेब्रुवारीला १४९ ठार, कनिष्क-२३ जूनला ३२९ ठार, डेल्टा एअर लाईनर कोसळून २ ऑगस्टला १३३ ठार, जपानचे विमान कोसळून १२

ऑगस्टला ५२० ठार, ब्रिटिश विमान २२ ऑगस्टला कोसळून ५४ ठार, अँरो लाईनर (अमेरिका) कोसळून १२ डिसेंबरला २५८ ठार.

कोलंबियात निसर्ग कोपला : सर्वात मोठी नैसर्गिक आपत्ती यावेळी आली, ती कोलंबियात तेथे झालेल्या ज्वालामुखीच्या उद्रेकात एक शहरच्या शहर उध्वस्त झाले. २१ हजार लोक आपल्या प्राणास मुकले. यावर्षी सर्वात महत्त्वपूर्ण ठरलेल्या बातम्यात, वृत्तात घटनात ही दुसऱ्या क्रमांकाची घटना ठरली. अब्जावधी रुपयाचे नुकसान या उद्रेकात झाले.

१९८५ चे क्रीडा क्षेत्र

गेल्या ऑलिंपिक, आशियायी स्पर्धानंतर भारताच्या क्रीडा क्षेत्रात जे बदल सुरू झाले होते, त्या बदलाचा शेवटचा कालखंड यावर्षी सुरू झाला असे म्हणायला हरकत नाही. ही संक्रमणावस्था कोणती ? एक तर क्रिकेट-एके क्रिकेट हा जो घोशा चालू होता तो आता कमी होत चालला आहे. यावर्षी क्रिकेटचे कीतुक होते, पण जेवढ्यास तेवढे. पण क्रिकेटूनही अधिक महत्त्व आले ते धावणे, जलतरण, फुटबॉल यासारख्या आपल्या देशातील तुलनेने दुर्लक्षित खेळांना.

अॅथलॅटिक्सचे महत्त्व यावर्षी वाढले याचे कारण मात्र फार खोलात न शिरता सापडते. आणि ते कारण म्हणजे पी. टी. उषा. भारतातील मैदानी खेळातली एक दैदीप्यमान तारका ! गेल्या ऑलिंपिकला काही सेकंदाने चौथा क्रमांक गमावलेल्या आशियाई क्रीडा स्पर्धात अजिंक्य ठरलेल्या या तारकेने भारतात धावण्याला चांगलीच प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

ऑलिंपिकमध्ये कास्य परक थोडक्यात हुकताच उषाने प्रतिज्ञा केली होती की 'मी आता पुढच्या ऑलिंपिकमध्ये सुवर्णपदकासाठीच झगडेन.' आणि जाकार्ता येथे आशियाई पातळीवर अॅथलॅटिक्सच्या स्पर्धा झाल्या. उषाने पाच सुवर्णपदके पटकावित आपण

कोलंबियात ज्वालामुखीच्या उद्रेकात शहराच्या शहर उध्वस्त झाले

ऑलिंपिकचे वचन पूर्ण करणारच याची ग्वाही दिली.

पण हा आनंद फार काळ टिकला नाही. उषाने राष्ट्रीय स्पर्धा गाजविल्या, ती आशियातली सर्वातम धावपटू ठरली. परंतु जागतिक स्तरावर या वर्षी झालेल्या स्पर्धेत मात्र पुन्हा ती खालच्या क्रमाकावर टाकली गेली. याचा अर्थ पहिला क्रमांक मिळविण्यासाठी तिला अद्यापही पूर्वापेक्षा अधिक अथक परिश्रम करावयाचे आहेत, नांबियार या तिच्या सर्वोत्तम प्रशिक्षकाच्या साथीन !

पुण्यातली आंतरराष्ट्रीय मॅरॅथॉन : जवळ जवळ सात हजार प्रेक्षकांनी भाग घेतलेली आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा पुण्यात झाली. त्या निमित्ताने पी. टी. उषाने पुण्याला भेट दिली. उत्साही पुणेकरांनी कोणा राजकारणी वा चित्रपट अभिनेत्यापेक्षाही जोरदार उषाचे स्वागत केले.

या स्पर्धेत अनेक देशांनी भाग घेतला होता; पण भारताचा व त्यातही महाराष्ट्राचा सेवियो डिसोक्षा याने ही स्पर्धा जिंकली. महिलांमध्ये पुण्याची आशा आगरवाल पहिली आली.

बिलियर्ड क्षेत्रातला चमत्कार : बॉब माशॅल (ऑस्ट्रेलिया) मायकेल फरेरा आणि सुभाष आगरवाल (भारत) यासारखे अतीरथी-महारथी स्पर्धेत उतरले असताना एका तरुण बिलियर्ड स्पर्धकाने एकाप्रतेचे अद्वितीय प्रदर्शन घडवून अजिंक्यपद खेचून घेतले हा एक चमत्कार यावेळी दिल्लीत भरलेल्या बिलियर्डच्या जागतिक स्पर्धेत दिसून आला. राष्ट्रकुलातील देशांपुरताच मर्यादीत असणाऱ्या या खेळाच्या या नव्या दादानं अवघ्या २४ व्या वर्षी हे अजिंक्यपद मिळविले आहे. गीत सेठी हे त्या नवयुवकाचं नाव !

यावेळी दिल्लीत ही स्पर्धा भरवली गेली, तेव्हा हा बड्याचा खेळ वर्गरेमुळे फारसा प्रतिसाद अपेक्षित नव्हताच. फारच थोडे देश या स्पर्धेचे यजमानपद भुषविण्यास तयार असतात; पण फरेरा, आगरवाल या नावांनी या खेळाला भारतात फारच महत्त्व प्राप्त करून दिले नि त्याचा दृश्य परिणाम यावर्षी या खेळाला जबरदस्त प्रतिसाद मिळण्यात दिसून आला.

युवक वर्षात एका युवकानेच या अनुभवी लोकांना हरविले ही बाब खरोखर ऐतिहासिकच आहे. मात्र वर्ष संपता संपता गीत सेठीला जागतिक स्नूकर स्पर्धेत आव्हान

देणारा प्रतिस्पर्धी भेटलाच हे नमूद करणे आवश्यक आहे. ब्लॅकपूल येथे झालेल्या स्पर्धेत माल्टाच्या ग्रेच याने त्याचा पराभव केला (२-५ असा)

महाराष्ट्र दि ग्रेट

सर्वात जास्त पदके मिळवून, सर्वोत्कृष्ट पुरुष खेळाडूचा मान पटकावून महाराष्ट्राच्या क्रीडापटूंच्या सघाने १९८५ च्या राष्ट्रीय स्पर्धेत अजिंक्यपद मिळविले. १९ ते २६ नोव्हेंबर या कालावधीत दिल्ली येथे पार पडलेल्या या स्पर्धेसाठी असलेल्या २५ खेळ, २५० स्पर्धा यांसाठी ७६४ पदकांचे आयोजन होते. त्यातील १२७ पदके महाराष्ट्राच्या मास्टर युवकांनी आपल्या घेलीत भरली. या १२७ पदकात ५२ सुवर्ण, ४३ रौप्य, ३२ कांस्य पदकांचा समावेश आहे.

रेझा शिराझी याने जलतरण स्पर्धेत ६ सुवर्ण पदके मिळविली तर सायकलिंगमध्ये जस्मिन आरेयना हिने ६ सुवर्ण पदके मिळविली आणि त्यामुळे हे दोघेही 'सर्वोत्कृष्ट खेळाडू' ठरले. महाराष्ट्राला मिळालेल्या ५२ सुवर्णपदकांपैकी २१ पदके केवळ जलतरण स्पर्धेत मिळालेली आहेत; पण यातही एक उणीव राहिली आहे व ती म्हणजे सर्वात जलद जलतरणपटू मात्र महाराष्ट्राचा ठरला नाही.

याशिवाय साधिक स्पर्धातही महाराष्ट्राने चांगली कामगिरी बजावली. खो खो स्पर्धेत महिला व पुरुष दोन्ही सघ अजिंक्य ठरले, तर वॉटरपोलो, फुटबॉल, कबड्डी, हॉकी या स्पर्धात पुरुष संघ उपविजेते ठरले. नेमबाज महाराष्ट्रियनांनी ५ सुवर्ण, ७ रौप्य व ७ कांस्य पदके मिळविली. ज्युदो, टेनीस, टेबल-टेनीस, याटिंग, बॉक्सिंग, सायकलींग याही खेळातली सुवर्णपदके महाराष्ट्राने खेचून आणली आहेत.

	राष्ट्रीय स्पर्धा		
	पहिले पाच क्रमांक सुवर्ण	रजत	कांस्य
महाराष्ट्र	५२	४३	३२
पंजाब	३२	२८	३५
दिल्ली	२८	१५	२०
प. बंगाल	१९	२६	३०
कर्नाटक	१७	२५	२५

खोखो - महाराष्ट्र अजिंक्यच : महाराष्ट्राचे खोखोचे पुरुष व महिला दोन्ही सघ अजिंक्य ठरले. पुण्याची सुरेखा कुलकर्णी हिच्या नेतृत्वाखालील महिला संघाने, त्याच प्रमाणे निर्मल थोरात याच्या नेतृत्वाखालील पुरुष संघाने आपले वैशिष्ट्य कायम राखले. या दोघा कप्तानांसह संघांचाही गौरव होणे आवश्यक आहे. सुरेखा कुलकर्णी हिला यावर्षी राज्याचा शिवछत्रपती पुरस्कार आणि २३ व्या राष्ट्रीय खो खो स्पर्धेत राणी लक्ष्मीबाई पारितोषिकही मिळाले. पुणे विद्यापिठाचे सुवर्णपदक मिळाले. निर्मल थोरात या खोखो पटूला राष्ट्रीय खोखोचे 'एकलव्य' पारितोषिक मिळाले.

खेळाडूंना पैसा मिळू लागला : भारतीय क्रीडा क्षेत्राचे या वर्षीचे वैशिष्ट्य म्हणजे क्रिकेट पलिकडच्या क्रीडा विश्वातही असा क्रीडापटूंना पैसा मिळू लागला. त्याचे खरे कौतुक होऊ लागले. केरळ सरकारने उषाला बंगला देण्याचं, रोख पैसे देण्याचं जाहीर केले. राष्ट्रीय स्पर्धात कौशल्य दाखविणाऱ्यांना महाराष्ट्र सरकारनं पाच ते एक हजार रु. पर्यंत रोख बक्षिसे दिली. बुद्धिबळात पैसे मिळू लागले, मुष्टियुद्धात मिळू लागले. आता खोखो, कबड्डी या देशी खेळानाही लवकरच खूप बरे दिवस येतील ही अपेक्षा घरायला हरकत नाही.

क्रिकेट : क्रिकेट हा खेळच असा आहे की कालपर्यंत भारतीय क्रिकेटवर झणझणीतपणे लिहावसं वाटत होतं, पण आज त्याचा उदोउदो करावासा वाटतो. क्रिकेटचं, त्याच्या खेळाडूचं, नि आम्हा प्रेक्षकांचं मानसशास्त्रच असं विचित्र आहे.

भारताने या वर्षी या क्षेत्रात काही चमक दाखविली नाही. जगज्जेते म्हणवत असतानाच केव्हाही विजय माहित नसलेल्या, मालिका तर सोडाच पण सामनाही न जिंकू शकणाऱ्या श्रीलंकेच्या कोवळ्या पण जबरदस्त पोरांकडून आमच्या, शेवटपर्यंत फलदाज असलेल्या मध्यमगती, फिरकी गोलदाजांचा भरणा असलेल्या संघाने सणसणीत मार खाल्ला.

गेल्या वर्षीच्या शेवटी व या वर्षाच्या प्रारंभी कपिलदेव नि सुनील गावस्कर यांच्यात चांगलाच वाद रगला होता. खेळात राजकारणाचा हस्तक्षेप किती सरळपणे होऊ

शकतो याचे उत्तम उदाहरणही एन. के. पी. साळवे यांच्या हस्तक्षेपाने व कपीलच्या काँग्रेस प्रवेशाच्या बातमीने पहावयास मिळाले श्रीलंकेतला पराजय म्हणजे या राजकराणा-चाच एक भाग होता की काय इतकी शका यावी इतका या घटनेचा प्रभाव होता.

श्रीलंकेच्या पाठोपाठ आम्ही म्हणजे कपिलच्या संघाने राँथमन्स चषकाच्या वेळीही खरपूस मार खाल्ला आणि यानंतर सुरु झाला ऑस्ट्रेलियाचा दौरा. अनेक आशा निर्माण करणारा.

भारतीय क्रिकेटबाबत एक विधान नेहमी व बिनदिक्कतपणे केल जात आणि ते म्हणजे क्रिकेटचा एक हंगाम, मोसम संपला की आपले सगळे खेळाडू सुस्त होतात, प्रत्येकाच वजन काही किलोनी वाढत परिणामी नव्या हंगामाच्या सुरुवातीला गेल्या वर्षीच्या आनंदातच सगळे खेळाडू असतात (तरी बरं शिबीरं असतात)

आता याच वेळी पहा ना! गेल्या हंगामाच्या शेवटी शेवटी म्हणजेच १९८५ या कॅलेंडर वर्षाच्या प्रारंभी भारताने या खेळात वहार केली होती बेन्सन अँड हेजेस जिंकून आणला होता. रवी शास्त्रीच्या त्या दिमाखदार आंडीची किती चर्चा चालली होती. त्यात भर म्हणून रवीने गॅरी सोवर्सच्या एका विक्रमाची बरोबरीही केली. मुंबई व बडोदा यांच्या दरम्यानच्या रणजी सामन्यात या बहादुराने एका षटकात, सहा चेंडूत सहा षटकार ठोकले १६ वर्षे ज्या विक्रमाची बरोबरी करू शकले नव्हते त्याची रवीने बरोबरी केली. त्या वेळी वाटल होत. जुन्या ऑस्ट्रेलियन पद्धतीन खेळलो असतो तर बर झाल असत. अष्टक खेळायला मिळाल असत नि रवीचे आठ षटकार पहायला मिळाले असते.

पहा, म्हटलं ना की हंगामाच्या प्रारंभी आम्ही मागच्या उच्चाकात मग्न असतो माझेही थोडे तसेच झाले. आम्ही आपले गतसुख आठवत होतो नि इकडे निम्मा हंगाम संपला तरी आमचे हे षट षटकार वीर, आमचे शतक-वीर, आमचे जगातल्या सर्वोत्तम अष्टपैलूंपैकी एक असे एकाहून एक सरस हिरोना आपला फॉर्म गवसतोय निसटतोय अशी अवस्था झाली.

सुनीलच्या विक्रमांची बरसात : तशातच

सुरु झाला ऑस्ट्रेलियाचा दौरा. व्हिक्टोरिया सघाबरोबरचा सामना जिंकून या दोन्याची आशादायक सुरुवात भारताने केली.

डिसेंबरला पहिला कसोटी सामना सुरु झाला. नाणेफेक जिंकून ऑस्ट्रेलियाने फल-दाजी स्वीकारली. पहिल्या दिवशी त्याचा निर्णय योग्यच होता असे वाटले पण दुसऱ्या दिवशी कपीलमधला जेता चवताळून उठला. अवघ्या सात चेंडूत त्याने पाच बळी घेतले व एका डावात आठ बळी घेण्याच्या स्वतःच्याच विक्रमाची बरोबरी केली.

त्यानंतर भारताला खेळी मिळाली. के. श्रीकांतने ऑस्ट्रियन गोलदाजाना चोपत आपले अर्ध शकत केले. गावस्करने ३९ धावा केल्या, ९२ धावांची भागिदारी झाली. त्या नंतर रात्रीचा फलंदाज म्हणून चेतन शर्मा आला याने तर दोन्ही दिवसात निपूण फल-दाजाला साजेसा खेळ करीत ५४ धावा टोलावल्या. पण या दिवशी पावसाने खेळ लवकर संपला. गावस्कर हा जखमी होता, त्यामुळे तो मैदानावर उतरलाच नाही.

एक दिवसाच्या विश्रांतीनंतर सुनील मैदानात उतरला. शांत, सपत, शास्त्रशुद्ध खेळाच त्यानं प्रदर्शन घडविले. पूर्वीचा जोर फटक्यात नव्हता पण सयम पूर्वीचाच होता. त्यान मग ९४ धावा फटकाविल्या. खेळ अनिर्णित अवस्थेकडे झुकला; परंतु गावस्करच्या ३१ व्या शतकाची उत्सुकता ताणली गेल्याने सामन्यात अद्याप रस उरला होता.

दुसऱ्या दिवशी सुनीलने आपलं एकतिसाव शतक पूर्ण केलेच; पण त्याबरोबरच आणखी तीन विक्रमाची नोंद केली. ९ हजार धावा पूर्ण केल्या. आघाडीला येऊन अखेरपर्यंत नाबाद राहात १६६ धावा केल्या नि शेवटच्या जोडीसाठी, शिवलाल यादवबरोबर ९४ धावांची भागीदारी केली अशा रीतीने एकाच दिवशी विक्रमाची बरसात केली आणि यामुळेच ऑस्ट्रेलियाच्या दोन्यातल्या आशा वाढल्या देखेगे अब आगे क्या होता है? कपिलही फॉर्ममध्ये, सुनीलही. मग अवघ्या सघाला फॉर्मत यायला वेळ तो कितीसा लागणार !

गेल्या मोसमाच्या शेवटी व चालू वर्षाच्या प्रारंभी भारतीय क्रिकेट विश्वात एक नाव फारच झळकू लागले होते नवा विक्रमवीर

गवसल्याचा आनंद भारतीयांना झाला होता. अज्ञरुद्दिन हे त्या सितान्याच नाव. त्यानं लागोपाठ तीन सामन्यात तीन शतके ठोकली होती; पण हा सितारा या हंगामात काहीसा झाकोळून गेलेला दिसला. अर्थात व्हिक्टोरियाबरोबरच्या सामन्यात त्याने ७७ धावा ठोकल्या नि त्यामुळे पुन्हा नव्या आशा निर्माण केल्यात हे नमूद करावेच लागेल.

विम्बल्डनचा नवा जेता : गेली काही वर्षे विम्बल्डन टेनिस म्हटले की आठवायचा अमेरिकेचा जॉन मॅकेन्रो. पण या वर्षीच्या विम्बल्डनमध्ये मॅकेन्रो, एक अत्यंत उत्कृष्ट पण अत्यंत भडकू खेळाडू तिसऱ्या क्रमांकावर फेकला गेला. दोन नॉन सिडेड तरुण या स्पर्धेत अंतिम फेरीत आले. केविन करन व बोरीस बेकर हे दोघे केविन करनने उपान्त्य सामन्यात जॉन मॅकेन्रोचा पराभव केला होता. तो तसा जोरशरही वाटत होता, पण अंतिम सामन्यात बेकरने केविनवर ७-७-८५ ला ६-३, ६-७, ७-६, ५-४ अशी मात केली.

महिलांच्या विम्बल्डनमध्ये मात्र नवर-तिलोन्हा हिला अद्याप पर्याय निर्माण झाला नाही असे दिसले. या वर्षीचे व लागोपाठ चौथे अजिंक्यपद तिने पटकाविले.

मात्र बेकरच्याबाबत एक गोष्ट आणखी नमूद करणे आवश्यक आहे व ती म्हणजे त्याने विम्बल्डन जिंकली खरी; पण या वर्षीत अनेक ठिकाणी त्याला सणसणीत पराभव स्वीकारावे लागले. मॅकेन्रोचे असे होत नव्हते प्रत्येक वेळी तो शेवटपर्यंत चमकलेला दिसत होता बियाँन बोर्गचेही तसेच होते; पण बेकरचे यश म्हणजे लाँटरी तर नाही ना, असे बाटावे इतपत त्याला अपयश मिळाले.

□

बिन देखे परे नही चैन

सवाई गंधर्व संगीत महोत्सव

कोणत्याही संगीताच्या बऱ्या कार्यक्रमाला लोक आले नाही की तणतणायचं, खूप आले तरी रडायचं; अमुकच तऱ्हेचे, तमुकच स्तरातले—प्रकारातले, अशाच मनोवस्थेतले लोक गाण्याला आले म्हणून तक्रारत रहायचं हा प्रकार फार प्राचीन एकदर, आपण सोडून बाकीची 'गर्दी' किती अनावश्यक असते असं ठसवण्यामागची ही प्रक्रिया असते. अशा या एकूणच कंटाळावाण्या पद्धतीचा त्याग करून पुण्याच्या सवाई गंधर्व संगीत महोत्सवाकडे बघायला हवं. तुम्ही कितीही रडलात तरी असे मेळावे होत राहणार. भल्या मंडपात, किंवा त्याच्या बाहेर जीन-शॉल, स्लीक आकाराचे टेपरेकॉर्डर घेऊन कॉप-फायरला आल्यासारखी बसणारी मित्र-मैत्रिणीची डे. जि., हिंदू कॉलनीतली मंडळी, मंडपाच्या मध्यभागी फडताळातल्या लोकरीच्या सुयातल्या उबदार गप्पा, नित्यनिष्ठेने रात्री नऊपासूनच पट्ट्यापट्ट्याच्या सतरंज्या घालून बसणारी घोतर-काळा कोट-मफलर-काळ्या ताशीव किंवा अनगड चेहऱ्यांची आपल्या अबाजोगाई, उभरगा, नादेड, बेळगाव, धारवाडची मंडळी—ही अशी दरवर्षी जमत राहणारच बाहेर चहा-कॉफी, वड्याचे स्टॉल सजत राहणारच. तिथे 'पक्षी' निरीक्षण करणारी पोरा-पोरांची टोळकी सतारीच्या तोड्याबरोबर थोडासा वडा, बागेश्रीतल्या आलापीवरोबर एस्प्रेसो कॉफी असं चमत्कारिक मिश्रण करणारच. अगदी समोर बसून सर्वांना दिसेल असं अनिल अवचट स्टायल चित्रं काढणारेही असतात. या सगळ्यांना गूहीत धरूनच (किंवा if you can't help it, enjoy it या न्यायानं) याचा 'मजा' घेतच सवाई गंधर्वचं गाण ऐकायचं असतं. प्रत्येक ठिकाणी परिवेशानुसार कलाकृतीचं रूप बदलत असतं. खाजगी गाण, बैठकीतलं गाणं, मोठ्या बैठकीतलं गाण, मैफलीतलं गाणं आणि अशा 'कॉन्फरन्स'मधलं ('तो'

सुवर्णयुगातील शब्द) गाणं याच्या स्वरूपात फरक पडत जाणारच. प्रत्येक ठिकाणच गाण हे केवळ कलाकाराशीच निगडीत नसतं. तिथला श्रोता, वातावरण आणि कलाकार याच्या रसायनातून 'गाणं' हा पदार्थ तयार होतो. यापैकी कोणताही घटक बळजोर होऊ शकतो, मग गाण तसं झुकत जातं.

वसंतराव देशपांड्यासारखा एखादा दिग्गज भल्या पेंगुळलेल्या पहाटे बसत मुखा-रीतल्या षड्ज, रिषभ, गंधाराच गुंजन सुरू करतो (करत होते) त्या अवलिया गाण्यानं वातावरण 'व श्रोते दोन्हीही घटक कलाकाराकडे ओढले जायचे. वसंतराव हवं तसं, हवं तिथं सर्वांना ओढून घ्यायचे. श्रोत्याच्या कलान नाही तर आपल्या कलान. भीमसेन बुवांचा 'तोडी' ऐकायला अस्खा मडप स्तब्ध असतो, तो त्यातल्या स्वराच्या आकर्षणाइतकाच भीमसेनबद्दलच्या आदरानं कौतुकानं, आपलेपणानं. कुमार गंधर्वांची थोडी बहुत तीच गोष्ट. परवापर्यंत नारायणराव व्यासाचा स्वच्छ-दाणेदार सूर अशाच आपुलकीन ऐकला जायचा.

अशी, आपल्या तयारीनं, व्यक्तित्वानं सगळा मेळावा आपल्याकडे ओढून घ्यायची—आपल्या कलानं (म्हणजे सुरांच्या कलानं) या मेळाव्याला दाट रानात न्यायची तयारी असलेले बुजुर्ग किंवा तरुण असले म्हणजे सवगता, लोकानुनयासाठी गाणं—वाजवण यांचा प्रश्नच येत नाही. 'गर्दी' म्हणून कितीही हेटाळणी केली तरीही इतकी मंडळी फॅशनखातर तरी इकडे का येतात ? हा प्रश्न उरतोच. एकदा ती कुठल्या का कारणानं या प्रातात शिरली की त्यांना आपल्याला हव्या त्या वाटेन नेण्याची कलावताची तेवढी ताकद हवी. यावेळच्या सवाई गंधर्वात अशा तयारीची चार-दोनच उदाहरण मिळाली; पण होती. त्याच्या गाण्या-वाजवण्यातून संगीताची काही मूल्यं रुजत जात होती.

भीमसेन जोशी, जसराज यांचं गाण हे एक तर फार ऐकलेले—परिपूर्ण वगैरे. शिवाय आपण हे गाणं आवडून घ्यायचं असत असं बहुतेकानी ठरवलेलच होत. मात्र जसराजाचा तोडी—त्यातली 'अल्ला हो तू मौला' ही चीज विलक्षण रंगते. संशोधनातला नीरस भाग मुद्दाम न दाखवता, कलात्मक रीतीनं ते सुरांचं संशोधन पेश करणं, हे जसराजाचं वैशिष्ट्य आहे. भीमसेन जोशींनी यंदा बऱ्याच वर्षांनंतर मोठ्या तव्येतीत ठाय लयीतली बढत सुरू केली होती. तोडीतल्या 'चगे नयनवा' या चीजेत समेवरचा कोमल ऋषभ श्रोते नुसता अनुभवत होते.

टाळ्यांचा गजर—ब पुढे ?

अमजद अलीखाँ या सरोदियाच्या नावाला ग्लॅमर आहेच; पण हा माणूस सुराचाही छान अनुभव देऊ शकतो; पण समोरची 'चटाव'लेली गर्दी, परत वाजूला फुरफुरणारा झाकीर हुसेन यामुळे त्यानं वाजवायला घेतलेली डोलदार तोडीतली गत पुन्हा खराब बनली. या झाकिर हुसेन व तत्सम तबलियांची तयारी अफलातून असते. मात्र त्याच थोडं बॉशिंग्टनच्या कुऱ्हाडीसारख असत. लयीचा, तालाचा अदाज देत, भारदस्त पेशकारीऐवजी 'तिरकिट'चा गजर करून टाळ्याची बेगभी करायची हे उद्दिष्ट त्यांचं असत. अशामुळ लोकांचे 'कान' विघडून जातात हे त्यांना कळत नाहीच. तालवाद्य कस ऐकावं याच या माणसाने खरं तर लोकाना प्रशिक्षण द्यायला हवं. त्याच्यावर लोकांचं प्रेम असत. म्हणून 'कातासमिततयोपदेशयुजे' या न्यायानं लोक त्याच प्रशिक्षणही गोड मानून घेतील !

यावेळी पाचजणांचा उल्लेख केला नाही तर अपराधच होईल. पहिला म्हणजे कर्नाटकातल्या हसनगीचा गणपती. भट. झुलपं सारत गाणारा 'छरहरे शरीरका' हा युवक वसंतरावांचा लग्नाव, सरगम व तानाची तयारी घेऊन आलेला आहे. त्याच्याकड भरपूर सामान आहे. आता देर आहे ती त्याच्या व्यवस्थित माडणीची.

पै. इम्रातखाँसाहेबांचे चिरजीव निशातखाँ याची सतारीवरची तयारी जोरदार आहे. या घराण्यातली मंडळी मीडकामात कमी

पडत नाहीत; पण निशातखांचा मीड, गमकेवरचा वैविध्यपूर्ण हात खरंच लाजवाव आहे. त्याचा भाऊ इर्शादखांबरोबर त्यानं 'ललत' मधल्या केलेल्या सतारीच्या जुगल-बंदीला तोड नव्हती. सतार कशी वाजवावी - गायकी अंगाने का तंत अंगाने, हा इथं फारच मूलभूत वगैरे प्रश्न आहे. म्हणून अप्रस्तुत आहे.

नितळ शास्त्रीय गायकी-ग्वाल्हेरची गायकी दाखवणाऱ्या शरद साठेनी थेट पल्लुकरांची गायकी- थेट तोच शुद्धस्वरी वाज सादर केला होता. चुस्त, रेखीव, स्वरा-कृतीची अभ्यासू मांडणी आणि अशा शुद्ध शिस्तीतून व्यक्त होत जाणारं गाण्यातलं Statement ऐकणं हा आनंद असतो. साठे-बुवांचा कामोद अशाच नितळाईनं भावून जातो जयपूर घराण्यातल्या पद्मा तळवळ-करांनी तानांवर पेललेली मोगुवाईची प्रामा-णिक गायकी दाखवली.

वनारसच्या सवितादेवी (सिद्धेश्वरीच्या कन्या) यांची 'मूरलिया तेरी' ही यमनचा मुखडा असलेली ठुमरी तिच्या स्वरलहरी-पेक्षा अदाकारीनेच जास्त पसंद पडली. 'वांके सैंया न माने मनकी वतियां' या उडत्या दादल्यातला 'हाय' खरंच हाय खायला लावतो.

सुरांचा अनुभव

पण या सर्वापेक्षा लक्षात राहते एक कृश बुटकी, सावळी आकृती. तिच्या वर्षानुवर्षांच्या साधनेतून लागणारा एकेक भरलेला सूर. गंगुवाई हनगळांचा आज आवाज नीट लागत नाही. प्रकृतीमुळे दमसास नीट नाही. पण बाईंनी जेव्हा तीव्र मध्यमावरून उतरणारा भरदार तोंडातला कोमल कृष्ण लावला त्यावेळी काही तरी वेगळं वाटून जातं. त्यांची गाण्याची खास लकव, हेलकावे, ठेहराव आणि संथ आलापी सुरांच्या चाहत्यांना एक संपन्न अनुभव देत राहतात. माझा एक संगीतवेडा मित्र परत आल्यावर म्हणाला, 'क्या भैरव लगाया था. बम् कार चांगली चव घोळवत आता क्षोपू.' गंगुवाईचं गाणं आता फक्त सांगाडा असेल. पण नुसत्या त्या जागा, ते सूर यांच्या अंशतः पेशकारीनं गाण्याची पूर्णाकृती आत कुठेतरी आपणच भरत असतो. ती पूर्णाकृती भरण्याची क्षमता

आपल्यात यावी एवढ्या योग्यतेचं ते एक गाणं आहे. शेवटी कलाकृती म्हणजे सव कुछ तैयार करून समोर प्लेट ठेवण्याचा प्रकार नाही. हा कलावंत-रसिक यांच्यातला संवाद-जुगलबंदी असते. 'त' वरून ताक-भात ओळखण्याची प्रेरणा व क्षमता देणारी ती कला असते, परफॉर्मिंग आर्टमधील कलाकृती ही श्रोत्यांच्या (Reciever) मनातच तयार व्हावी लागते. कलावंतानं आरंभी एखाद-दोन सुरांनी अपेक्षा निर्माण करायच्या असतात. फक्त 'कल्यू' या. नंतर त्या अपेक्षातून श्रोता आणि कलावंत यांची ही एकमेकांना जोखण्याची, चकवण्याची, समाधान देण्याची प्रक्रिया सुरू होते. वजुर्गाचं गाणं आजही का ऐकावं वाटतं त्याचं हे एक कारण असू शकेल. निवहुना अभिजात (Classic) म्हटल्या जाणाऱ्या सर्वच कलाकृतींची ती खूण असते. घेणाऱ्यालाही आपलं काही त्यात भरता यावं हा निकष आहे.

गंगुवाईच्या तोडीसाठी हजार-पाचशेच श्रोते होते तरी त्या प्रत्येकाने आपापली 'तोडी' भरली होती.

शेवटी अशा श्रोत्यांचाच महोत्सव असतो. संगीत महोत्सवाला असं जत्रेचं स्वरूप येत असतानाही दिसंदिसे असे मेळावे का होत राहतात? यात कुठेतरी श्रोत्यांच्या मनाच्या तयारीची जडण घडण होत असते. म्हणजे 'गाण्याच्या मधाचं बोट' चाखण्याइतकी ढोबळ ही प्रतिक्रिया नसते. इथला बहुतेक श्रोता हा संगीताविषयी

स्वतःचं काही रोमँटिक, पूर्वकल्पनायुक्त भांडवल घेऊन येतो. त्याच्याशी प्रथमतः संगीतातील वास्तवाचं नातं जुळत नाही. आपल्या रोमँटिक कल्पना फलद्रूप होत नाही असं पाहतानाच, केवळ सुरांवर, लयीवर आधारलेला, त्यांच्या रूपातून (Form) व्यक्त होणारा केवळ सांगितिक आशय (Content) त्याच्या परिचयाला येतो. या आशय व्यक्त करण्याच्या प्रक्रियेत आपणही सहभागी होऊ शकतो अशी सुखद जाणीव त्याला हळूहळू होते. त्यानंतर तो या सांगितिक आशयाच्या शोधातच राहतो. म्हणून तर पहिल्या दोन रात्री टाळ्या-ग्लॅमर यांच्या तडाख्यात सापडलेला नव-रसिक शेवटी भीमसेन जोशीच्या स्वरनिष्ठ अवि-ष्कारात स्तब्ध होऊन जातो. अर्थात् ही प्रक्रिया वारंवार घडवून आणावी लागते. जाणत्या रसिकाला मुद्धा ते आवश्यक ठरते. त्यामुळे स्वरांच्या रोमँटिक कल्पनेपासून स्वर-वास्तवापर्यंत नेणारे हे मेळावे आव-श्यक ठरतात. शेवटी आपल्या आवडत्या वाटणाऱ्या गायक-वादकांकडून स्वरनिष्ठ-तेचा पाठ तो अधिक गंभीरतेने शिकतो.

अखेर मोक्षासंबंधी कृष्णानं म्हटल्या-प्रमाणं संगीतात देखील शंभरात एखाद्याला कान असतो, अशात काही जणांनाच जाणीव असते, (त्यात आणखी वरंच पुढं जाता येईल), निदान 'कान' यावा एवढी इच्छा घरणाऱ्यांची संख्या- 'गर्दी' वाढते यात काहीच गैर नाही.

— संजय संगवाई

नॉर्वेल शिवणयंत्र

इतर शिवणयंत्रांपेक्षा अधिक बचत!

५ वर्षे फ्री सर्व्हिस
रोस्तीने व सुलभ
हप्त्याने

**बुश टीव्ही.
परिपूर्ण टीव्ही.**

नॉर्वेल सुईंग मशीन कं.

४७७७ रविवार पेठ, नॉर्वेल बिल्डिंग, पुणे-२. फोन: ४४४३१८

वीणकासाठी आनंद
व त्याचबरोबर कमाई करा

सिमॅक

निटींग
मशीन

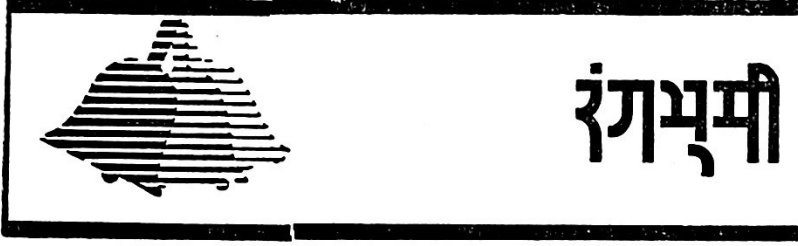

आपल्या आवडीच्या डिझाईनचे
वूलन सेक्टर व इतर कपडे
विणण्यासाठी!

आहुजा
अप्लायकर्स

२८ डिसेंबर १९८५

२७

टी.ए. चे नाट्यलेखन शिबिर

मराठी रंगभूमीच्या संदर्भात होणाऱ्या नाट्यप्रयोगांच्या जाहिराती पाहिल्या-वाचल्या की, अनेकदा असा भास होतो की, अनेक चांगली नाटके लिहिली जात आहेत, लेखन भरपूर आहे पण प्रयोगकर्तेच उणे पडतात असा काहीसा भास होतो. हीशी-प्रायोगिक-व्यावसायिक रंगभूमीसाठी दिसा-माजी नित्य काहीना काही नाट्यसदृश असे खूप लिहिले जाते; पण गुणवत्तेच्या कसावर उतरणारे असे फारच थोडे हाती लागते. संवाद लेखन करणारे, नाट्यलेखक असणारे असे अनेक आहेत पण खऱ्या अर्थाने नाटककार-जाणकारीने नाट्यलेखन करणारा लेखक दुर्मिळ आहे. याचमुळे रंगभूमीच्या क्षेत्रात चांगल्या नाट्यसंहितांची वाण दिसते. त्यांचा शोध सतत चालू असतो.

यातून मार्ग निघू शकतात. त्याला प्रयत्न हवेत. त्यातला एक प्रयत्न पुण्याच्या थिएटर अँकॅडमीने नुकताच (९ ते १४ डिसेंबर) केला. थि. अँ. ने तीन वर्षांचा एक नाट्यलेखन शिविराचा आरंभ या वर्षी केला. यामध्ये कल्पना अशी आहे की, काही नव-तरुण नाट्यलेखन करणाऱ्या लेखकांची निवड एका समितीने केली. त्या लेखकांना एक वर्षाची मुदत देण्यात आली. त्यांनी त्यांच्या आवडीच्या विषयावर नाट्यलेखन करायचे. त्यासाठी प्रवास आदी गोष्टींसाठी विशिष्ट रकमेपर्यंतची मदत केली गेली. त्या लेखकांनी वर्षानंतर आपली नाट्यसंहिता शिविरामध्ये निमंत्रितांसमोर वाचून दाखवायची, त्यावरच्या चर्चेला सामोरे जायचे.

या प्रकल्पामध्ये सामील झालेले नाट्यलेखक म्हणजे शफाअतखान, अरविद विश्वनाथ, विनोद हडप, अजित दळवी,

प्रेमानंद गज्वी, प्रशांत दळवी. यापैकी प्रशांत दळवी सोडून उरलेल्या पाच लेखकांनी आपापल्या संहिता पेश केल्या. यामध्ये माझ्या दृष्टीने तीन संहिता लक्षवेधी होत्या, त्या म्हणजे शफाअतखान, अजित दळवी आणि गज्वी यांच्या. पैकी शफाअतखानच्या संहितेचे वाचन झाले त्यावेळी मी उपस्थित राहू शकलो नाही; पण त्यावरची चर्चा मात्र ऐकली. चर्चेवरून असे ध्यानी आले की, ही संहिता पूर्ण नसली तरी रंगमंचावर दिग्दर्शकाच्या साह्याने तिला पूर्ण रूप येऊ शकेल अशी ताकद त्या संहितेत जरूर आहे. प्रेमनांद गज्वीने अतिशय परिश्रमाने रामदासी पंथाचा-मठव्यवस्थेचा अभ्यास करून 'जयजय रघुवीर समर्थ' नामक नाटक लिहिले. गज्वी एक दलित नाटककार, तसेच सामाजिक संदर्भ घेऊन लिहिणारे म्हणून माहीत आहेत. त्यांनी अगदी वेगळ्या प्रकारचा विषय घेऊन आवश्यक त्या गांभीर्याने संहिता लिहिली आहे हे सतत जाणवत होते, रामदासी वचनांचा, भाषेचा वापरही काळजीपूर्वक केलेला आहे. तरीही ते नाटक कोणा एका मठातील वृत्ता-महाराजाच्या नेहमीच्या वळणावर गेलेले वाटले. गज्वींच्या मनात खोलवर असलेला अर्थ तितक्या प्रमाणात व्यक्त झाला नसला तरी आणखी लेखनाने-परिष्करणाने तो सिद्ध होईल अशी ताकद या संहितेत होती.

या शिविरात सर्वात लक्षवेधी संहिता ठरली ती अजित दळवीची. [एक प्राध्यापक, अनेक विषयांत रस असलेला, वाचन-लेखन करणारा, सामाजिक-राजकीय चळवळीशी संबंधित आहे. अनेकांना सल्ला देणारा, आधार वाटणारा. त्याच्या व्यक्तीत्वाचे (कार्यानुसार बदलणारे) संघर्ष नाटकात चित्रित झाले आहेत. स्वतः दळवी चळवळीशी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंधित असल्याने

त्याला त्यातला तपशील मुळातच ठाऊक आहे. त्याचा योग्य तो वापर करून संहितेची बांधणी परिणामकारी झाली आहे. हे नाटक ऐकताना महाराष्ट्रातल्या काही प्रसिद्ध व्यक्तींची जीवनचित्रे डोळ्यासमोर तरळून गेली; पण ती मर्यादित अर्थाने. दळवींच्या मनात तसे विशिष्ट व्यक्तिचित्रण अभिप्रेत नाही. ते तसे नाही म्हणूनच या संहितेची व्यापकता आणि परिणामकारकता खोलवरची आहे असे जाणवत राहिले. हे नाटक जेव्हा चर्चेला आले तेव्हा बहुतांश लोकांना आवडलेले होते असाच सूर दिसला. डॉ. लागूंसारख्या अभिजात कलाकाराला त्या नाटकाने अस्वस्थ केले. रंगभूमीवर आणण्याचे आव्हान दिले. ते त्यांनी आपणहून आनंदाने स्वीकारले. हे नाटक ऐकताना काही वेळा 'उध्वस्त धर्मशाळा' नाटकाची आठवण येत होती.

विनोद हडप आणि अरविद विश्वनाथ यांच्या संहितांच्या संदर्भात विषय-आशय मांडणी आदीत वेगळे असे काही जाणवले नाही.

संहितावरील चर्चेसाठी विजय तेंडुलकर, श्रीराम लागू, वृंदावन दंडवते, महेश एलकुचवार, जव्वार पटेल, पुष्पा भावे, म. द. हातकणंगलेकर, वि. भा. देशपांडे, राजा नातू, माधव वझे, श्याम मनोहर, दिलीप कोल्हटकर, मतीश आळेकर, अविनाश मग्रे, सरोजिनी वैद्य, विद्याधर पुंडलिक आदी नाट्यक्षेत्राशी संबंधित व्यक्ती होत्या. तेंडुलकर आणि डॉ. लागू यांनी सहा दिवस पूर्ण वेळ उपस्थित राहून या प्रकल्पाचे गांभीर्य अधिक अर्थपूर्ण केले. विशेषतः तेंडुलकरांनी सहा दिवस चर्चेचे नियंत्रण ज्या कुशलतेने केले ते स्मरणीय होते. ते अशा अर्थाने की, निमंत्रितांमध्ये सर्वांना बोलते करण्याचे ते काम करीत होते. इतकेच नव्हे तर नाटककाराने वाचलेल्या संहितांची केवळ चिरफाड करण्यासाठी, त्यावर मारझोड करण्यासाठी आपण जमलेलो नाहीत तर त्याला आणि त्याच्या नाट्यलेखन प्रक्रियेला समजावून घेण्यासाठी आलेलो आहोत अशी सामंजस्याची भूमिका घेऊन तेंडुलकर बोलत होते. चर्चेतून अनेक प्रश्न उपस्थित करून त्यावर इतरांना बोलते करीत होते.

मूळ योजनेमध्ये नसलेले पण अँकॅडमी-

च्याच एका तरुण नाटककाराने—अतुल पेठेने लिहिलेल्या 'क्षितिज' नाटकाच्या सहितेवर प्रयोगावर विस्ताराने चर्चा झाली. ही चर्चा नाट्यचर्चेचा वस्तुपाठ ठरावा इतकी मालाची अशी होती यामध्ये केवळ संहिता वाचलेले, केवळ प्रयोग पाहिलेले, दोन्ही अनुभवलेले, तसेच वैद्यकीय स्तरावर मानसशास्त्रीय पातळीवर बोलणारे असे वक्ते होते त्यामुळे चर्चा अनेकागानी नाटकाशी भिडली.

ज्या सहा नाटककारांच्या संहितांवर चर्चा झाल्या त्या नाटककारांना काय वाटले ते कळायला मार्ग नाही, पण या प्रकल्पातून नेमके काहीना काही हाती लागेल एवढे मात्र निश्चित. दोन गोष्टी तर नक्की झाल्या असे मला वाटते. एक म्हणजे काही नव्या संहिता जाणिवेने लिहिल्या—वाचल्या—चर्चितल्या गेल्या. विशिष्ट प्रक्रियेतून या लेखकांना जावे लागले, त्यातून त्यांना खूपच शिकायला मिळाले असणार. दुसरे म्हणजे जी मोजकी निर्मंत्रित मडळी होती त्यानाही आपले नाट्यविषयक विचार तपासून पाहता आले. अनेक नव्या विषयांना, त्यातून निर्माण होणाऱ्या शंकांना सामोरे जाता आले. अशा अनेक अर्थानी प्रकल्पाचे पहिले वर्ष लक्षवेधी ठरले आहे. मात्र ते परिपूर्ण आहे असे कोणीच म्हणणार नाही. असा हा पहिलाच प्रयत्न असल्याने प्रकल्पातील त्रुटी संयोजकाच्या ध्यानीही आल्या आहेत. त्या उणीवा पुढच्या वर्षी निश्चितच भरून काढल्या जातील. तसे होवो. हा प्रकल्प इथेच थांबू नये. ती एक चळवळ व्हावी. इतरांनी यातून स्फूर्ती घेऊन असेच काही घडवले तर चांगल्या संहिता मिळण्यास मदत होईलसे वाटते.

□

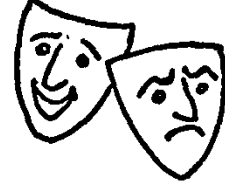
अढांजली : मराठीतील एक प्रसिद्ध नाटककार मधूसूदन कालेलकर याचे नुकतेच निधन झाले. 'अपराध मीच केला', 'दिवा जळू दे सारी रात' आदी नाटकांमुळे आणि पटकथा लेखनामुळे ते लोकप्रिय लेखक होते.

□

इंडियन नॅशनल थिएटर या संस्थेचे मराठी विभागाचे व्यवस्थापक आणि अ. भा. मराठी नाट्य परिषदेचे एक महत्त्वाचे कार्यकर्ते भाऊसाहेब सप्रे यांचे निधन झाले.

—वि. भा. देशपांडे

नवा लेखक, नवा प्रयोग पण कसा ?

'क्षितिज !' थिएटर अँकडमीचं नवीन नाटक. शिवाय त्या नाटकानं राज्य-नाट्यस्पर्धेत बक्षीसही पटकावलेलं.

मुळात नाटकाचं प्रेम, त्यात थिएटर अँकडमीवद्दल जरा अधिक कौतुक. कारण नवें काही तरी करण्यासाठी हिरीरीनं धडपडणारी ही मान्यवर संस्था.

मोठ्या उत्साहानं बालगंधर्व रंगमंदिरावर प्रवेश करते झालो. पण पाहतो तर काय ? साड्यांचा सळसळाट नाही, गजऱ्यांचा घमघमाट नाही, की उत्साहानं लवथवणारे माणसाचे घोळके नाहीत ! सारं कसं शांत शांत !

बरोबरच आहे ! पुण्याचा चोखंदळ प्रेक्षक तो ! तो आधी पेपरातलं परीक्षण वाचणार, आजूबाजूच्याच 'रिपोर्ट्स' ऐकणार, आणि मगच ७।५।३।२ रु. खर्च करणार.

पुणेकरांच्या या 'स्टाईल'शी कॉम्प्रमाईझ करत मोठ्या आशेनं नाटक पहायला सुरुवात केली.

स्टेजवर सबंध काळोख. भोवताली एक चमत्कारीक गूड वातावरण. हळूहळू रंगभूमीवर पुरेसा प्रकाश पडतो. पुरेपूर भग्न वाटेल असं घर. काळ्या रंगाचं, पोपडे उडालेलं. एक जबरदस्त भयाणपणा साऱ्या घराला व्यापून उरला आहे. घरातलं फर्निचर घराचं 'मध्यमवर्गीय' पण जाणवून देतंय. घरात फक्त दोनच माणसं. बाप आणि मुलगा. या घराला मृत्युनं ग्रासलंय. एक तर या घरातला बाप आहे जेलर— ज्याला 'रोजच indirectly मृत्यूच्या छायेत वावरावं' लागतं आणि दुसरं म्हणजे त्या कुटुंबात यापूर्वी अनेकांचे संशयास्पद मृत्यू झालेले आहेत. त्यामुळे या घराला एक वेगळच एकाकीपण लाभलय समाजही या घरकडे साशंकपणे पाहतोय.

'अजय'— एक बेकार तरुण. या अनेक

मृत्यूंचा— विशेषतः आपल्या आईच्या मृत्यूचा— (जी त्याची आई आहे असं तो मानतो) जबरदस्त परिणाम त्याच्या मनावर झाला आहे. तो मृत्यू नसून तो खून आहे, आणि तो आपल्या बापानं केलेला आहे हा विचार त्याच सारं भावविषय ढवळून टाकतो, उध्वस्त करून टाकतो. त्याचं अभ्यासात लक्ष लागत नाही, कामात मन रमत नाही, प्रेयसी दुरावते. सारं कसं भग्न आणि भग्नच !

अजय बापावर खुनाचा आरोप करतो, आणि बाप त्याचा पुन्हा पुन्हा इन्कार करतो. तो खून नसून ती आत्महत्या होती हे पटवून देत राहतो

दोघेही एकाकी, दोघेही अस्वस्थ. मनात विचारांची मोहोळ उठतायत. नाही नाही त्या विचारांच्या मधमशा मनाला डसतायत. त्या डखांनी मन ठसठसलंय नुसतं. आईची ती आत्महत्या असो अगर खून— काहीही असलं तरी दोघांनाही तो मृत्यू आपापल्या परीनं वेगवेगळ्या लेव्हलवर भेडसावतोय. मुलाला आत्महत्या करावीशी वाटावी इतका ! बाप मुळात डिस्टर्ब्ड आहेच, पण मुलाच्या प्रश्नांनी तो आणखीनच बेजार झालाय.

मुलानं हृदय पिळवटून बापाला जाब विचारणं आणि बापानं त्याचा इन्कार करत राहणं— यामधेच पहिला अंक संपतो.

दुसऱ्या अंकामधेही हेच. म्हणजे मुलगा पिळवटतोय, आणि बाप बैतागतोय. पुन्हा पुन्हा त्याचे तेच प्रश्न, आणि बापाची तीच उत्तरं. शेवटी बापाचं थोडस explanation बायको 'त्या' बाबतीत कशी 'थड' होती वगैरे वगैरे बस ! तिचा गुन्हा काय तो एवढाच. म्हणजे प्रेक्षकांना तरी तो तेवढाच कळतो.

मुळापासूनच बैतागलेल्या अजयला आत्म-

हत्या करावीशी वाटते आहे. बाबांशी बोलता बोलता तो आत्महत्येच्या तयारीला लागतो. गळफास लावून आत्महत्या ! ही तयारी करता करता बापाशी वाद चालू आहेच. हे सगळं बराच वेळ चालल्यावर अंक सप्त येतो. आता मुलगा गळघात फास अडकवणार एवढ्यात एक पत्र आलंय हे बापाला आठवतं.

शर्टाच्या खाशातून पत्र काढून ते तो फासाला लटकावून घेत असणाऱ्या मुलाच्या हातात देतो. मुलाला त्या पत्रातून कळतं की आपल्याला नोकरी मिळालेली आहे.

आणि मग ? मग काय ? ट्रान्सफर सीन ! फास जातो जहान्नममध्ये. पोरग एकदम आनंदित ! (म्हणजे त्या क्षणी जे आनंदाच music वाजतं त्यावरून आपण ते ओळखायचं.)

बाप राहतो एकटा. त्याच्यावर प्रकाश-झोत. त्याच्यावर कसली तरी वृष्टी होते. (म्हणजे कागदवृष्टी) ती पुष्पवृष्टी समजायची का ?

बस्स ! नाटक संपलं.

प्रेक्षक उठतात आणि मुकाट्यानं आपापल्या घरी चालू पडतात. नक्की काय झालं हे कुणालाच क्लिअर होत नाही.

नेपथ्य, प्रकाशयोजना, अभिनय सर्व चांगलं जमलं आहे. वडील आणि मुलगा यांच्यातली relations, त्यांची सुखदुःखं, त्यांच्यातले ताणतणाव, त्यांचा समजुतदारपणा, त्याची अस्वस्थता आणि विमनस्कता

सारं चांगल्यापैकी व्यक्त झालेलं आहे. पण एवढ्याच प्रेक्षकाचं समाधान होतं का ? मुळीच नाही. शेवटी घडलेल्या घटनेचा प्रेक्षकाला अर्थ लावावासा वाटतो.

नोकरी मिळाल्याच कळताच मुलाचा आत्महत्येचा विचार पालटला. त्याला त्याचं विश्व गवसलं. तो त्यात रमायला निघून गेला. तो जातो त्या क्षणीच्या आनंदी सगीतावरून हे सूचित होतं.

वडिलांचं एकटं उरणं आणि त्याच्यावर होणारी ती वृष्टी यावरून त्यांच्या त्या अनाथ एकलेपणातही एक प्रकारचं relaxation त्यांना मिळाल असं सूचित होतं.

आघीची सारी दुःखं चुटकीसरशी विसरून हा मुलगा स्वतःच्या लौकिक आनंदाकडे असोशीनं झेप घेतो.

‘मरतो, मरतो’ म्हणणारा मनुष्य जगण्याची किती तीव्र इच्छा करत असतो ! किती स्वार्थी असतो तो ! स्वतःचा आनंद गवसल्यावर त्याला कशाचीच फिकीर उरत नाही. म्हणून हा मुलगा आख्या मनुष्यजातीच प्रतिनिधित्व करतो.

झाल्या प्रसंगांचा अर्थ मी तरी असा लावला. अतुल पेठ्याना हेच सागायचे आहे ? की यापेक्षा वेगळे ? मानवी आयुष्याचा एक विशिष्ट भावबंध नाट्याकृतीच्या स्वरूपात काहीशा कोड्याच्या पद्धतीनं त्यांनी आपल्यासमोर मांडला आहे. ज्याला जसा हवा, तसा त्यानं तो सोडवावा.

या संबंध दोन अंकी नाटकामध्ये काहीही

‘घडत’ नाही. पूर्वी काय झालं ? याबद्दलचे नुसते दोघाचे सवाद, दादाकाका, कुदामावशी स्वाती अशा कुटुंबातल्या अनेक घटकाचे आणि मृत्यूचे उल्लेख नुसतेच पार्श्वभूमीला फेर धरल्यासारखे. अस्वस्थतेची आणि प्रश्नोत्तराची एकच एक plain level सबध नाटकभर सारख्याच लयीत साकारलेली आहे. नाटकामध्ये प्रत्यक्षात काहीतरी घडायला हवं अस मला वाटतं तस ते न घडल्यामुळे नाटक ‘मोनोडोनस्’ होत.

विशिष्ट नाट्यानुभव, जो कलाकार आणि प्रेक्षक या दोघांनी सारख्याच तन्मयतेन घ्यायचा— तसा इथ घेतला जात नाही. कोणताही विशिष्ट अनुभवाचा ठसा हे नाटक प्रेक्षकांच्या मनावर उमटवत नाही.

अजिबात involve न होता हे नाटक पहायचं ठरवलं तर पाहता येतं कोऱ्या मनानं प्रेक्षक धरी जाऊ शकतो. प्रेक्षकांच्या मनाची पकड घ्यायला, प्रेक्षकांना दोन तास पूर्णपणे खिळवून ठेवायला हे नाटक असमर्थ ठरतं.

चर्चासत्रात चर्चा करायला हे नाटक चांगल आहे. तुम्ही खुशाल नवे नवे प्रयोग करा, आणि समृद्ध व्हा आमचं काहीही म्हणण नाही. पण जर ते नाटक प्रेक्षकांनी तिकीट काढून बघायला याव अस तुम्हाला वाटत असेल तर सर्वसामान्य प्रेक्षकाला किमान ते कळावं ही काळजी घेण आवश्यक नाही का ?

मी असं मुळीच म्हणणार नाही, की तुम्ही ‘कौटुंबिक जिव्हाळ्या’च द्या. मी असाही आग्रह धरणार नाही की तुम्ही काहीतरी गुलगुलीत मनोरजनात्मक द्या. मी असही सुचवत नाही की तुम्ही सरळ चाकोरीबद्ध कथा द्या. तुमच्या नवीन विचाराच आणि मांडणीच आम्ही स्वागतच करू.

पण तरीही हे आवर्जून सागावंस वाटतं की, नाटक बघून आम्हाला काहीतरी अनुभव मिळाला पाहिजे, आनंद मिळाला पाहिजे. दुःखाचा अनुभव घेण्यातही आनंद असतो. अस्वस्थतेचा अनुभव घेण्यातही एक आनंद असतो.

तसा आनंद देण्यात हे नाटक निश्चित कमी पडल आहे. नव्या दमाचे नाटककार याचा विचार करतील काय ?

—रंजना पंडित

कुंपण आणि आकाश

मंगला गोडबोले

किंमत २० रुपये

राजहंस प्रकाशन, १०२५ सदाशिव, पुणे ३०.

फासले

प्रसन्न छायाचित्रण आणि फराह हेच मुख्य आकर्षण

निर्माते-दिग्दर्शक यश चोप्रा याचा 'फासले'

हा चित्रपट नुकताच प्रदर्शित झाला आहे. यश चोप्राच्या चित्रपटांचा एक वैशिष्ट्य असतं मानवी भावभावना, माणसामाणसातले संबंध आणि त्यातून निर्माण होणारे संघर्ष हा त्याच्या चित्रपटाचा मुख्य विषय असतो. नयनरम्य छायाचित्रणही त्याच्या बरोबर असतं. 'कभी कभी' मध्ये याच प्रकारचा विषय त्यांनी अतिशय हळुवारपणे आणि यशस्वीपणे हाताळला होता. त्याच्या 'फासले'चा विषयही मानवी संबंध हाच असला तरी इथे मात्र चोप्रा तो प्रभावी करण्यात फारसे यशस्वी ठरलेले नाहीत.

'फासले'च मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातली तरुण जोडी. या चित्रपटातल्या इतर भूमिकात रेखा, सुनील दत्त, फारुख शेख, दीप्ती नवल सारखी मंडळी असली तरी खरा चित्रपट फराह आणि रोहन कपूर यांच्यावरच आहे. मुख्य केंद्रबिंदू या दोघांनाच ठेवून मग इतरांच्या सहाय्याने कथा पुढे उलगावत जाते.

चादनी (फराह) ही विक्रम (सुनील दत्त) सारख्या श्रीमंत बापाची लाडकी मुलगी तिला आई नसल्यामुळे विक्रमचा तिच्यावर अधिकच जीव असतो. अशा या चादनीची गाठ एक दिवशी विजय (रोहन कपूर) या गरीब तरुणाशी पडते आणि ते दोघे एकमेकांच्या प्रेमात पडतात. विजय आणि चादनीचा भाऊ संजय (फारुख शेख) याचीही मैत्री असल्याने त्याचाही या प्रेमप्रकरणाला पाठिंबाच असतो.

विक्रमच्या मनात मात्र वेगळेच बेट असतात. चादनीसाठी त्याने आपल्यासारखाच श्रीमंत शिवराज (राजकिरण) जावई म्हणून ठरवलेला असतो. त्यामुळे त्याला जेव्हा या

प्रेमप्रकरणाची माहिती कळते तेव्हा तो प्रचंड सतापतो. विजयची गरिबी आणि त्याची पूर्वी विक्रमशी झालेली बोलावाली यातून त्याचा विरोध अधिकच पक्का होतो. विक्रमच्या मनाविरुद्ध जाण्याचे सामर्थ्य नसलेली चादनी अखेर त्याच्या सांगण्याप्रमाणे शिवराजशी लग्न करते.

स्वतः विक्रमचे मायावर (रेखा) प्रेम असते. पण मुलासाठी त्याने तिच्याशी लग्न केलेले नसते. चादनीचे लग्न झाल्यावर आणि संजयचे त्यांच्याच घरात रहाणाऱ्या, विक्रमच्या दिवंगत मित्राच्या मुलीशी, शीतलशी (दीप्ती नवल) लग्न ठरल्यावर मात्र विक्रम मायाबद्दल आपल्या दोन्ही मुलांना सांगतो. आणि तिला आपल्या घरी आणतो.

इकडे चादनी शिवराजच्या घरी सुखी नसते. शिवराजच्या व्यसनीपणामुळे, तो करत असलेल्या मारहाणीमुळे ती अधिकच निराश होते. तिच्या आणि विजयच्या परत भेटी होऊ लागतात. शिवराजच वर्तन वधून माया आणि संजयही त्या दोघांना पळून जायला उतेजनच देतात. शिवराजही त्याच्या पाठोपाठ पिस्तूल घेऊन जातो. तो त्या दोघांनाही मारणार तेवढ्यात शिवराजच खरं स्वरूप कळल्यावर तिथे आलेला विक्रम त्यांच्यावर गोळी झाडून त्याचा शेवट करतो.

'फासले'ची सचिन भोमिकनी लिहिलेली ही कथा बरीच लांबलचक आहे चित्रपटाच्या पूर्वार्धात मात्र फारसं काहीच घडत नाही. महत्वाचे असे प्रसंग चित्रपटाच्या या भागात फार कमी आहेत. त्यामुळे पूर्वार्ध बराचसा कटाक्षाने होतो. उत्तरार्धात मात्र त्या मानाने वेगाने घटना घडतात. सतरा रिळांचा हा चित्रपट एकाच लयीत ठेवता न आल्यामुळे त्याचा तोलच बिघडला आहे.

चित्रपटाचे छायाचित्रण मात्र अप्रतिम आहे काश्मीरमध्ये या चित्रपटाच सगळं चित्रीकरण झालेलं आहे. तिथल्या सुंदर स्थळांचा कॅमेऱ्याने अतिशय चांगला वापर करून घेतला आहे विशेषतः चित्रपटाच्या पूर्वार्धात कॅमेऱ्याने अनेक सुंदर जागा टिपल्या आहेत. त्यामुळे कथेच्या दृष्टीने अधिक काही घडत नसले तरी चित्रपटातला हा भाग अधिक आल्हाददायक झाला आहे. यश चोप्राच्या चित्रपटात आवश्यक असणारे घोडे इथेही आहेतच. त्याचाही चांगला वापर

करून घेतला आहे.

चित्रपटाचं शिव-हिरीनी दिलेलं संगीत सुश्राव्य आणि चित्रपटाच्या एकूण प्रकृतीला शोभेसं आहे पण 'सिलसिला'च्या वेळची लय त्यांना पकडता आलेली नाही.

चित्रपटाच्या कलाकाराची नामावली बरीच मोठी आहे. आणि चोप्रांनी अनेक बडे कलाकार त्यात समाविष्ट केलेले आहेत. पण खरा वाव आहे तो फराह आणि रोहन कपूरलाच. दोघांनीही, विशेषतः फराहने मिळालेल्या संधीचा चांगला उपयोग करून घेतला आहे. ती दिसलीही आहे अतिशय सुंदर. फराहला बघताना थोडासा पूनमचा भास होतो. पण पूनमसारखा नुसताच गोड, काहीही भाव नसलेला ठोकळा चेहरा तिच्या कडे नाही. आपल्या पहिल्याच चित्रपटात मिळालेले ही महत्वाची भूमिका तिने अतिशय चांगली निभावली आहे.

रोहन कपूरही विजय म्हणून शोभतो. त्याचा चेहरा देखणा नाही पण ते जाणवणार नाही इतकं व्यवस्थित काम त्यानं केलंय. काही वेळेस मात्र त्याची सवादफेक चुकीची वाटते. विशेषतः मोठे डायलॉग बोलताना तो जरा अधिक नाटकी होतोय असं वाटतं.

सुनील दत्त विक्रमच्या भूमिकेत योग्य वाटतो... बऱ्याच काळानंतर त्यालाही चांगली भूमिका मिळाली आहे. फारुख शेख, दीप्ती नवल, राजकिरण यांना फारसा वाव नाही. रेखाचीही भूमिका खूपच छोटी आहे. पण त्यात सुद्धा तिने सयमित अभिनयाचं इतकं सुरेख दर्शन घडवलय की तिला कमी वाव देऊन दिग्दर्शकानं तिच्यावर अन्याय केलाय असंच वाटतं. ती दिसलीही आहे विलक्षण मोहक.

एकूण 'फासले' हा चित्रपट म्हणून फारसा जमला नसला तरी छायाचित्रण आणि फराह यांच्यासाठी आवर्जून पहावा असा आहे.

— सीमा कुलकर्णी

मनासारखा मिळे संवगडी

एडिंबरो विद्यापीठाच्या प्राणीशास्त्र विभागात श्रीमती लिंडा पार्टिज यांनी 'ड्रासोफिला' या फळावरील माशीवर एक मजेदार प्रयोग करून पाहिला. मादीला नराच्या निवडीचे स्वातंत्र्य असताना तिला होणारी प्रजा आणि तिला तसे स्वातंत्र्य नसताना दिलेल्या नरापासून होणारी प्रजा यात काही फरक असतो का? या दोन प्रकारच्या प्रजेतील एखादा प्रकार दुसऱ्या प्रकारापेक्षा अधिक सरस असतो का? जीवनसंघर्षात टिकून राहण्याच्या दृष्टीने कोणता प्रकार योग्यतर ठरतो? या प्रश्नांचा श्रीमती पार्टिज यांनी अभ्यास केला.

अलिकडील काळात अनुवंशशास्त्रातील प्रयोग करायला ड्रासोफिला मेलानोगास्टर ही माशी निवडण्याची अनेक कारणे आहेत. मुख्य म्हणजे तिची आयुर्मर्यादा फार कमी असल्याने, थोड्या काळात तिच्या अनेक पिढ्यांचा अभ्यास करणे सोपे असते. दुसरे म्हणजे थोड्याच प्रयत्नांनी जीनभेद करून 'खुणे'च्या माश्या तयार करता येतात. श्रीमती पार्टिज यांनी प्रथम एका पिढ्यात हजारो माशा वाढवल्या. त्यात नर व माशांची सख्या जवळ जवळ सारखीच होती. त्यांच्यावर कसलेही बंधन नव्हते. योग्यवेळी नर-मादी यांचे मीलन झाले. अर्थातच सर्वांना जोडीदार निवडण्याचे संपूर्ण स्वातंत्र्य होतेच. अशा रीतीने फलन झालेल्या १०० माद्या वेगळ्या काढल्या. नंतर त्याच पिढ्यातून फलन न झालेल्या आणखी १०० माद्या बाजूला काढल्या. या माद्यांपैकी एक-

एक मादी व एक (कोणताही) नर यांना एका प्लॅस्टिकच्या पिशवीत एकत्र कोडून ठेवले, व त्यांचे मीलन घडू दिले. अर्थात या माद्यांना जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. या गटाला ब-गट असे नाव दिले व आधीच्या निवडीचे स्वातंत्र्य मिळालेल्या माश्यांना अ-गट असे नाव दिले. दोन्ही गटातील माश्यांची अडी स्वतंत्र ठेवली. ठराविक काळाने त्यातून आढावा बाहेर पडल्या. हा प्रयोग एकीकडे चालू असतानाच विशिष्ट 'खुण' असलेल्या माश्यांच्या आढावाही निर्माण केल्या, त्यांना क-गट म्हणूया. आता श्रीमती पार्टिज यांनी अ-गटातील २०० आढावा व क गटातील २०० आढावा एकत्र मिसळल्या. त्यांच्यात संघर्ष निर्माण व्हावा म्हणून त्यांना अपुरा अन्न-पुरवठा केला. तसेच ब गटातील २०० आढावा व क-गटातील २०० आढावा एकत्र करून त्यांनाही अपुऱ्या अन्नावर ठेवण्यात आले.

योग्य वेळी आढावांचे कोश झाले आणि नंतर कोशातून पूर्ण वाढ झालेल्या माश्या बाहेर पडल्या. या माश्या मोजल्या तेव्हा श्रीमती लिंडा पार्टिज यांना असे आढळून आले की अ-क संयुक्त गटामध्ये अ-गटातील माश्या जास्त आहेत व ब-क संयुक्त गटामध्ये ब गटातील माश्यांची सख्या त्यामानाने बरीच कमी आहे. हाच प्रयोग अनेक वेळा करून पाहिला. प्रत्येक वेळी तीच गोष्ट आढळून आली. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, ड्रासोफिला जातीमधील माद्यांना जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य असेल तर निर्माण होणारी प्रजा जीवनसंघर्षात टिकून राहायला अधिक लायक असते. त्यामानाने मादीवर जोडीदार लादला गेला तर निर्माण होणारी प्रजा कमी लायक असते.

ही गोष्ट इतर प्राणीजातीच्या सदस्यांत खरी ठरते का हे त्या त्या प्राण्यावर प्रयोग करून ठरवावे लागेल.

गरोदरपण ठरविण्यासाठी

जेरुसलेमच्या डॉ. फ्रीडमन यांनी गरोदरपण ठरविण्यासाठी एक अगदी सोपी, सुट-सुटीत आणि कोणत्याही स्त्रीला घरच्या घरी करून पहाता येईल अशी पद्धत शोधून काढली आहे. या चाचणीसाठी लागणारे उपकरणही अगदी साधे असून ते व लागणारी तीन औषधे A, B, C अशा तीन छोट्या बाटल्यातून विकत मिळू लागली आहेत.

दोन्ही बाजूनी उबडी असलेली एक नळी व तीत ठेवलेला थोडा स्वच्छ, शुभ्र स्पंज एवढेच हे उपकरण आहे. गरोदरपणाची चाचणी घेण्याच्या वेळी नळीच्या बरील तोडावाटे प्रथम A कुपीतील थोडा द्रव नळीत ओतायचा तो खालून गळून गेल्यानंतर जिला गरोदरपणाची शका आहे त्या स्त्रीच्या मूत्राचे काही थेंब नळीत ओतायचे. ते गळून गेल्यानंतर पाठोपाठ B व C बाटल्यातील औषधे नळीत ओतायची. सर्व द्रव निघून गेल्यानंतर नळीतील स्पंज निळा झाला तर स्त्री गरोदर आहे असे ओढखावे. गर्भ नसेल तर स्पंजचा रंग न बदलता तो आहे तसाच पांढुरका रहातो. चाचणीत कसलाही संदिग्धपणा नाही व ती चुकतही नाही. साधारण शिकलेल्या किंवा अडाणीही स्त्रीला सहज करून पहाता येण्याजोगी ही चाचणी भारतात केव्हा येते हे पहायचे.

भा. रा. बापट

॥ प्रकाशित झाले ॥ प्रकाशित झाले ॥

२८ डिसेंबर १८८५ ते २८ डिसेंबर १९८५

काँग्रेस शंभर वर्षांची झाली.

शताब्दीनिमित्तचे एक दर्जेदार प्रकाशन

॥ बखर काँग्रेसची ॥

काँग्रेस घडली कशी ? वाढली कशी ? तिनं घडवलं काय ?

तिच्या प्रेरणा आणि नेतृत्वशैली कशा बदलल्या ?

दादाभाई नवरोजी ते राजीव गांधी

या सहा पिढ्यांच्या कर्तृत्वाचा इतिहास

॥ बखर काँग्रेसची ॥

॥ बखर काँग्रेसची ॥

शिरीष सहस्रबुद्धे

पृष्ठे : ३७५ । आकार : डेमी । भरपूर छायाचित्रे

किंमत : ९० रुपये

शताब्दीनिमित्त खास सवलत : ६० रुपये

सवलत २६ जानेवारी १९८६ पर्यंत

राजहंस प्रकाशन

१०२५ सदाशिव, नागनाथ पाराजवळ

पुणे ४११ ०३०. फोन : ४४ ३४ ५९

वा. र. गोडे, ४१ भवानी शंकर रोड

जोशी वाडी, चितळे पथ कॉर्नर, दादर

मुंबई : ४०० ०२८ * फोन : ४२२ ५४५५